ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 12 Issue 4, August 2020

DOI Number: 10.9737/hist.2020.900

Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş Tarihi: 13.05.2020 Kabul Tarihi: 29.06.2020

Atıf Künyesi: Burak Gani Erol, "Memlûkler Döneminde Şâm Mahmili, Hacılar ve Menziller", *History Studies*, 12/4, Ağustos 2020, s. 1809-1835.

Memlûkler Döneminde Şâm Mahmili, Hacılar ve Menziller

Bilad Al-Şham Mahmel During The Mamluks Period, Pilgrims Hajj Routes

Dr. Burak Gani Erol

ORCID No: 0000-0003-3010-4276

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi

Öz: İslâm dininin temel ibadetlerinden olan hac ibadeti, muayyen vakitlerde ve hususî yerlerde farzlarını yerine getirmekten ibarettir. 1250-1517 yılları arasında Mısır merkezli kurulmuş bir Türk devleti olan Memlûkler, Hicaz bölgesinin hâkimi olma sıfatıyla hac işlerinden de mesul olmuşlardır. Memlûkler devletin kudretli sultanlarından ez-Zâhir Baybars, Mısır'dan Mekke'ye, ilk defa olmak kaydıyla, mahmil göndererek Hicaz'ın ve de Müslümanların koruyucusu olduğunu ilan etmişti. Mahmil uygulaması her ne kadar devletin temsili ile alakadar olsa, uygulanmaya başlamasından kısa bir süre sonra bir rekabet unsuru haline gelmiş ve Memlûkler Devleti'nin Mısır'dan sonra ikinci büyük merkezi olan Şâm'dan da Mekke'ye mahmil gönderilmeye başlanmıştır. Böylece, Bilâdu's-Şâm bölgesi hacılarıyla birlikte Türk, Moğol ve İranlı hacıların Hicaz'a gitmek için takip ettikleri Dimaşk merkezli Şâm hac yolu, Kâhire merkezli Mısır hac güzergâhından sonra en önemli yol olmuştur. Bu çalışmada dönemin kaynakları esas alınarak Şâm mahmilinin teşkilinden, mahmil törenlerinden, hac emîrliği müessesesinden, hacıların Hicaz'a olan yolculuklarında karşılaştıkları sıkıntılardan, hac yolu güzergâhlarından ve mezillerinden bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hac, Memlûkler, Mahmil, Şâm, Hac Yolları

Abstract: The worship of hajj, which is one of the basic worship of the Islamic religion, consists of fulfilling its fard at certain times and in private places. Mamluks, a Turkish state founded in Egypt between 1250 and 1517, was also responsible for hajj organization as a ruler of the Hejaz region. Ez-Zâhir Baybars, one of the mighty sultans of the Mamluk state, declared that he was the protector of Hejaz and Muslims by sending mahmel from Egypt to Mecca for the first time. Although sending Mahmil was related to the representation of the state, it became a competitive element shortly after its first sending and it was started to send mahmel to Makkah from Damascus, the second largest center of the Mamluks State after Egypt. Thus, the Damascus centered Hajj pilgrimage route, which was followed by Turkish, Mongolian and Iranian pilgrims together with the pilgrims of Bilâdu's-Şâm region, became the most important route after the Cairo-based Egypt pilgrimage route. In this study, based on the sources of the period, the organization of Damascus mahmel will be explained. Also the ceremony of hajj organization, the hajj route to Mecca and the pilgrims faced during their journey to Hijaz will be tackled.

Keywords: Hajj, Mamluks, Mahmel, Damascus, Hajj Routes

Giriş

Hac vazifesi İslâm'ın beş şartından birisi olup, özel şartlarını¹ karşılayan her Müslümanın ömründe bir defa yapmakla mükellef olduğu bir ibadettir. 1250-1517 yıllar arasında Ortadoğu'da hüküm süren ve İslâm tarihindeki en büyük ve muktedir Türk devletleri arasında kabul edilen Memlûkler zamanında Müslümanlar kendileri üzerine farz olan bu ibadeti yapmaktaydılar. Abbasî halifesinin hâmisî ve Hicaz bölgesinin hâkimi olma sıfatlarına haiz olan Memlûkler, hem hâkimi oldukları topraklardaki Müslümanların hem de diğer İslam beldelerindeki Müslümanların hac ibadetini yerine getirmeleri hususunda oldukça etkindiler. Müslümanların hac esnasında takip edecekleri güzergâhlardan kendi hâkimiyet bölgelerindeki kısmının ve Hicaz'daki güvenliğini sağlamak, hac ibadeti boyunca Müslümanların ve kafilelerin ihtiyaçlarını ve konforunu sağlamak Memlûkler Devleti sultanlarının vazifeleri arasında addedilirdi. Aynı zamanda bu vazifeler devletin ve sultanlarının Müslümanlar ve diğer devletler nezdindeki itibar unsurları arasındaydı. Diğer taraftan Abbâsî hilafetini himaye eden devlet olma namıyla resmî hac organizasyonunu tertip etmek gibi Müslümanlar nezdindeki en şerefli vazifelerden biriside Memlûkler tarafından gerçekleştirilirdi. Memlûkler Devleti sultanı namına bu organizasyonu hac emîri / emîru'l-hacc düzenlerdi. Daha Hz. Peygamber döneminden itibaren hac ibadetini hâvi yolculuğun devlet namına idare edilip, hacılara yol boyunca ve kutsal mekânlarda rehberlik edecek, güvenliklerini sağlayacak, onların kargaşadan uzak bir şekilde vazifelerini ifa edilebilmesi maksadıyla ihdas edilen vazifeye hac emîrliği / imâretü'l-hacc adı verilmişti.²

Tüm orta çağlar boyunca İslam Dünyasında Müslümanlar dört yolu takip ederek hacca giderlerdi. Bunlar, Irak, Mısır, Şâm ve Yemen hac yollarıydı. Bu yollar arasında Dimaşk yolu, Memlûkler Devleti'nde Bilâdu's-Şâm³ adı verilen bölgenin hacılarının ve ayrıca Türk, Moğol ve İran hacılarının toplanma merkeziydi. Dimaşk merkezli Şâm hac yolu İslâmiyetin ilk dönemlerinden itibaren oldukça önemli olup her dönem ilgi ve ihtimama uğramıştır. Bu çalışmada Şâm hacılarının toplanma merkezi olan Dimaşk şehrini, Şâm mahmilini ve hacıların hac güzergâhlarını, yolculukları esnasında karşılaştıkları zorlukları ve mühim hadiseler, Memlûkler dönemi hakkında bilgi veren bilhassa Dimaşk menşeli kaynaklar kullanılarak bahsedilecek ve bilgi verilecektir.

1. Mahmil'in Tanımı ve Mahmil Törenleri

Mahmil, *hevdec*, *şukduf* ve *mihfe*⁴ gibi çeşitleri de olan ve içinde oturulmak üzere yapılmış olan ve özellikle soylu kadınların bilhassa hac yolculuğu esnasında kullandıkları, devenin üzerine yerleştirilmiş ve dekoratif olarak tezyin edilmiş tahterevan anlamına gelen bir

¹ Bu şartlarla ilgili olarak bkz. Salim Ögüt, "Hac: Hacla İlgili Fıkhi Hükümler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 389-397.

² Mehmet Erkal, "Hac Emîrliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili Bazı Fıkhi Meseleler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 3/4, 2001, s. 147.

³ Kaynaklarda el-Bilâdu's-Şâmiyye yahut el-Bilâdu's-Şimâliyye olarak geçen ve günümüzde Suriye, Ürdün, Filistin, Lübnan ve Gazze topraklarını içine alan ve Diyarbakır'a kadar uzanan bölgeyi ifade eder.

⁴ 1312 / 711 senesinde Dimaşk'tan dört mahmil (mihfe) çıkmıştır. Bunlar hac emîri 'Alâ'eddîn Tunboğa'nın mihfesi ve onun beraberindeki mahmilü's-sultânî, Emîr Seyfeddîn Köçkün ve 'Akabe emîri Alâ'eddîn ait mihfelerdir, İbn Fehd, en-Necm Ömer, *İthâfü'l-Verâ bi-Ahbâri Ümmi'l-Kurâ*, C. 3, Thk. Fehîm Muhammed Şeltût, Kâhire Mektebetü'l-Hâncî, Beyrut 1983, s. 148; Cezîrî, 'Abdulkâdir b. Muhammed, b. 'Abdulkâdir b. Muhammed, el-Ensârî *ed-Dürrü'l-Ferâidi'l-Munazzamati fî Ahbâri'l-Hacc*, C. 1, Thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâ'il, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Lübnan 2002, s. 389; Berzâlî, 'Alemuddîn Ebî Muhammed el-Kasım b. Muhammed b. Yusuf, *el-Muktefî alâ Kitabi'r-Ravzateyn el-Marûf bi-Târihi'l-Berzâlî*, C. 2, Thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2006, s.44.

kelimedir.⁵ *ez-Zâhir Baybars* (1260-1277) dönemine kadar politik bir anlam ve önem taşımayan *mahmil*, deve üzerinde yolcuların, seferlerini rahatça geçirebildikleri, ahşap çerçeveli üzeri kumaşla örtülü küçük bir odayı tarif ederdi. Hac yolculuğu esnasında *mahmilin* bahsedilen işleviyle tarihte ilk olarak *el-Haccâc b. Yûsuf* (Ö. 714) tarafından kullanıldığı rivayet edilir.⁶ *Mahmilin* hac kervanlarında *Kâbe* örtüsüyle⁷ birlikte politik bir simge olarak kullanılmaya başlanması kaynaklardaki en açık bilgilere göre Sultan *ez-Zâhir Baybars* zamanında olmuştur. *ez-Zâhir Baybars*, 1266 yılında bilinen anlamda ilk *mahmili Kâhire*'den *Mekke*'ye çıkaran sultandır.⁸ Onunla birlikte, *mahmil* ve *Kâbe* örtüsü, *Mısır* sultanının politik kudret ve gücünü, *Abbâsî Halifesi* üzerinden, tüm İslâm âlemine sergilediği dinî ve siyasî simgeler haline gelmişti.⁹

2. Şâm Mahmili

Memlûkler zamanında devletin politik gücünü temsil eden Mısır mahmili olmakla birlikte bu mahmil Memlûk ülkesinden Hicaz'a gönderilen tek mahmil değildir. Bunun haricinde, Şâm'ın Mısır'dan sonra devletin ikinci merkezi olması, Dimaşk'ın da Şâm'ın merkez şehri olması sebebiyle, Dimaşk'tan da bir mahmil çıkartılırdı. Memlûkler Devleti'nde Şâm; Dimaşk, Halep, Hamat, Tarabulus, Safed ve Kerek olmak üzere altı naibliğe ayrılmıştı.¹⁰ Bunlar arasında Dimaşk nâibliği diğer nâibliklere nazaran en büyüğü olup buranın nâibi de diğerlerine nazaran rütbece en üstteydi ve "melikü'l-ümerâ'" nisbesiyle adlandırılırdı. Şâm'ın diğer naipleri Dimaşk naibine tabi idiler.¹¹

Sultan *ez-Zâhir Baybars* döneminden itibaren işler hale gelen Sînâ rotasıyla birlikte başlatılan Mısır / Kâhire mahmili ve törenleriyle alakalı çok geniş malumata sahip olmamıza rağmen, kaynakların Şâm / Dimaşk mahmili ile ilgili verdiği bilgiler oldukça mahduttur. Öyle ki Şâm'dan çıkartılan hac mahmilinin ne zaman başladığına dair bilgiler dahi sınırlı ve net değildir. Memlûkler döneminde Şâm'la ilgili ilk hac haberi 31 Temmuz 1267/8 Zilkade 665 senesine kadar gitmektedir. Emîr 'İzzeddîn el-Hillî bu tarihte Hicaz'a gitmiştir ancak onun bir

⁵ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, C. 2, Haz.: Ömer Fâruk Can-F. Zehra Can, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2008, s. 831-832; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995, s. 195, 197.

⁶ J. Jomier, "Mahmel" *The Encyclopaedia of Islam*, C. 6, Leiden 1991, s. 44-45; Muhammed Ali al-Ahmad, "et-Te'sîratü'l-'Usmâniyye 'alâ Tarîkey el-Haccî's-Şâmî ve'l-Mısırî", *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, S. 3 / 1, 2019, s. 66; Burak Gani Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili", *Türkiyat Mecmuası*, S. 29/1, 2019, s. 48-49.

⁷ Kâbe'ye örtüyü götürme ve giydirme görevi Mısır kafilesine ve hac emîrine ait olmakla beraber 12 Mayıs 1342/5 Zilhicce 742 tarihinde Şam hac emîri 'Alâ'eddîn b. Gurlu, Halepli ve Safedli hacılarla birlikte Mekke'ye varmış ve yanında getirdiği örtüyü Kâbe'ye giydirmişti. Ondan bir gün öncede Mısırlı hacıların hac emîri Kâbe'ye örtü giydirmişti. Kaynakların bildirdiğine göre bu sene Mısırlı hacıların sayısı az, Şam hacılarının sayısı ise çoktur, İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, C. 3, s. 221; İbn Kâdî Şühbe, Takıyyüddîn, *Tarihu İbn Kâdî Şühbe*, C. 3, Thk. 'Adnân Dervîş, el-Ma'hadu'l-'İlmi el-Fransî Li'd-Dirâseti'l-'Arabiyye, Dimaşk 1977-1994, s. 236; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 403.

⁸ Makrîzî, Takıyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali, *ez-Zehebü'l-Mesbûk fî Zikri Men Hacce mine'l-Hulefâ' ve'l-Mülûk*, Thk. Cemâlû'd-Dîn eş-Şeyyâl, Mektebetü't-Sekâfeti'd-Dîniyye, Bûr Sa'îd 2000, s. 17, 40; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 200.

⁹ Fr. Buhl, "Mahmel", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 151; İbrahim Ateş, "Osmanlılar Zamanında Mekke ve Medine'ye Gönderilen Para ve Hediyeler", *Vakıflar Dergisi*, S. 13, 1981, s. 116.

¹⁰ Kalkaşendî, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ali, *Subhu'l-'Aşâ fî Snâ'ati'l-İnşâ*, C. 4, Dâru'l-Kutubi'l-Misriyye, Kâhire 1922, s. 163.

¹¹ İbn Tolun, Şemseddîn, *Müfâkehetü'l-Hillân fî Havâdisi'z-Zamân*, Thk. Halil el-Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1998, s. 50, 74, 190; İbn Sasrâ, Muhammed b. Muhammed, *ed-Dürretü'l-Mudi'e fî'd-Devleti'z-Zâhiriyye*, Thk. William M. Brinner, University of California Press, Berkeley 1963, s. 65; Sa'îd Abdu'l-Fettâh 'Âşûr, *el-Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve's-Şâm*, Dâru'n-Nehdeti'l-'Arabiyye, Kâhire 1976, s. 207-208.

kafileyi mi tek başına mı gittiği dahi net değildir.¹² O, haccı esnasında pahalılık ve kuraklığın hüküm sürdüğü Mekke’de bol miktarda sadaka dağıtmıştı.¹³ 24 Ekim 1267/3 Safer 666 tarihinde Emîr Hillî’nin hacdan Mısır’a döndüğü, Birketü’l-Hacc’da¹⁴ ez-Zâhir Baybars tarafından karşılandığı ve ardından Kudüs’ü ziyaret etmek amacıyla tekrar yola çıktığı haberleri verilirken, Dimaşk hac kafilesinin de er-Rekbü’l-Hicâzî adıyla anılarak 30 Ekim / 9 Safer’de Dimaşk’a girdiği kaydedilmektedir.¹⁵ Bu mahdut bilgilerden Dimaşk kafilesinin Emîr el-Hillî riyasetinde gitmiş olmasının mümkün olduğu ancak emîrsiz yahut başka bir emîrin idaresinde döndüğü anlaşılabılır.

1269/667 senesinde ez-Zâhir Baybars, Şâm/Tebük yolunu takip ederek Kerek üzerinden hacca gitmiştir.¹⁶ 1282/680 senesinde Dimaşk’tan Emîr Bedreddîn Güncük el-Harezmi idaresinde oldukça kalabalık bir kafiyle hac edilmiştir. Güncük idaresindeki kafiyle 150 tane de memlûk de koruma olarak refakat etmiştir. Emîr Güncük kendisiyle beraber kafiyleyi korumak amacıyla asker götüren ilk emîrdir. İbnü’l-Cezerî, ez-Zâhir Baybars zamanında ne bir askerin ne de bir emîrin Hicaz’a gidebilmesinin mümkün olmadığını, gidebilenlerin ise idamla cezalandırıldığını kaydeder. Ancak Sultan el-Melikü’l-Mansûr Seyfeddîn Kalavun (1279-1290) döneminden itibaren her sene tablhâne¹⁷ emîri bütün masrafları beytü’l-mâl’dan karşılanmak üzere beraberinde 120 askerle kafiyleye refakat ederdi.¹⁸ Cezîrî, Dimaşk hac emîrliğinden ilk defa 1283/681 senesinde bahseder. Bu yılda Mısır mahmilinin ve kafilesinin hac emîri Nâsireddîn et-Tunboğa el-Harezmi’dir. Şâm hacıları ise ilk defa bir emîr idaresinde Emîr Bedreddîn ‘Abdullah es-Sevâbî ile hacca gitmişlerdir. es-Sevâbî’nin yanında ismi zikredilen Hama Kadısı Cemâleddîn İbn Vâsıl’ın ise kafiye kadısı olma ihtimali vardır. Bu kafiye 5 Mayıs 1283/5 Safer 682 tarihinde Dimaşk’a dönüş yapmıştır.¹⁹ İbnü’l-Cezerî’de yine bu tarihte es-Sevâbî’nin hac emîri olduğunu kaydeder.²⁰ Şâm bölgesinin Müslümanlar tarafından fethedildiği tarihlerden itibaren, buradaki Müslümanların hac vazifelerini eda ettiklerinden mütevellit Cezîrî’nin Emîr Bedreddîn’e işarette yazdığı “*Ennehu Evvelu Emîri Velî İmretü’l-Hacc mine’ş-Şâm*” ibaresi müstakil bir hac emîrliğine işaret etmektedir.²¹ Yûnînî, “ez-Zeylu Mir’âti’z-Zamân” adlı eserinde 1284/682 senesi için “*Ocak (Şevvâl) ayının altısında mahmil Dimaşk’tan çıktı. Emîri Sârımeddîn el-Matrûhî idi*” diyerek müstakil bir Şâm mahmilinin olduğundan bahseder. Ancak anlaşılan o ki mahmil emîri bilinmeyen bir sebeple değişmiştir. Zira Yûnînî, mahmilin Safer ayının beşinde Dimaşk’a girişi yaptığını ve emîrinin

¹² Berzâlî, *Târihu’l-Berzâlî*, C. 1(1), s. 165; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 378; Zehebî, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târihu’l-İslâm ve Vefeyâtü’l-Meşâhîr ve’l-A’lâm*, C. 49, Neşr. Ömer A. Tedmûrî, Dâru’l-Kütübî’l-Arabî, Beyrut 1999, s. 30.

¹³ Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 378.

¹⁴ Burak Gani Erol, “Memlûkler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı – Kâhire’den Mekke’ye Uzanan Kutsal Yolculuk”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 16, Aralık 2019, s. 274-275.

¹⁵ Berzâlî, *Târihu’l-Berzâlî*, C. 1(1), s. 170.

¹⁶ ez-Zâhir Baybars’ın haccı ile alakalı bkz. Ramazan Şeşen, *Sultan Baybars ve Devri: 1260-1277*, İsar Vakfı, İstanbul 2009, s. 56-57; Burak Gani Erol, “Memlûk Sultanlarının Hacları”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. 12/XL, Haziran 2019, s. 317-321.

¹⁷ Tablhâne: Mehter yahut bando takımına benzeyen davul, kös, zurna, zil ve kâmiş düdüklerden oluşan, sultanın sarayının önünde belli zamanlarda bir nevi konser veren bölüktü. Bu bölüğün varoluş sebebi, savaşta düşmanın kalbine korku salmaktır. Barış zamanlarında ise kutlama münasebetiyle çalarlardı. Aynı zamanda sultanın hâkimiyet alametlerinden biriydi. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara, 1984, s.316; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 175-178.

¹⁸ Berzâlî, *Târihu’l-Berzâlî*, C. 1(1), s. 538-539.

¹⁹ Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 381-382.

²⁰ İbnü’l-Cezerî, Şemseddîn, *Havâdisü’z-Zamân ve Enbâuhu ve Vefeyâtü’l-Ekâbir ve’l-A’yân min Ebnâihi, el-Ma’rûf bi-Târîhi İbni’l-Cezerî*, C. 1, Neşr. Ömer A. Tedmûrî, Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut 1998, s. 447; Berzâlî, *Târihu’l-Berzâlî*, C. 2(1), s. 19.

²¹ Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 381-382.

ise et-Tavâşî Bedreddîn es-Sevâbî olduğunu nakleder.²² Cezirî eserinde 1292/691 senesi için Mısır mahmilinin emîri olarak Mektûb el-‘Alâ’î’yi, Şâm mahmili için Seyfeddîn el-Bâsîfî’yi kaydederken, 1293/692 senesinde Mısır mahmilinin emîri Tatah’tır. Şâm mahmilinin emîri ise et-Tayyâr adıyla maruf Bedreddîn Mesek el-Mansûrî’dir.²³ 1294/693 yılı için ise Şâm mahmilinin emîri ‘İzzeddîn Aybek et-Tavîl el-Mansûrî’dir. Şâm mahmilinin başlangıç tarihi ile alakalı olarak J. Jomier The Encyclopaedia of Islam’da 1293 (692) tarihini verir. Konuyla alakalı olarak, ez-Zâhir Baybars’ın 1266/664 tarihinde başlattığı Mısır mahmiline rakip²⁴ olarak 1297/969 senesinde Yemen, 1319/718 tarihinde Irak mahmillerinin, 1293/692 senesinde de Şâm mahmilinin başladığını belirtir.²⁵ Ancak bu konu ile alakalı kaynaklarda söz birliği yoktur. Yûnûnî, bu yılla (1293/692) alakalı olarak hacıların et-Tayyâr el-Mansûrî olarak maruf Emîr Bedreddîn Bektaş idaresinde haccettiğini, hacıların, Mekke’ye gönderilen yardımın ve el-mahmilu’s-sultânî’nin Eylül (Şevvâl) ayının on dördünde yola çıktığını kaydeder.²⁶ ‘Aynî ise Mısır mahmilinin emîrinin et-Tayyâr olarak maruf Emîr Bedreddîn Bektaş olduğunu, Şâm hacıların ise Emîr el-Bâsîfî olduğunu nakleder. O bu sene ile ilgili olarak Takiyyüddîn b. Teymiyye’nin de hac edenler arasında olduğunu, Mekke’de ise çok kuvvetli bir rüzgârın çıktığını ve bu sebeple hacılardan bir kısmının öldüğünü, rüzgârın develeri ve hacıları yerlerinden attığını kaydeder.²⁷ Berzâlî, mahmilden bahsetmeksizin Şâm kafilisinin 14 Eylül 1293/11 Şevvâl 692 tarihinde et-Tayyâr olarak maruf Emîr Bedreddîn Bîlik el-Mansûrî idaresinde Dimaşk’tan çıktığını kaydeder.²⁸

3. Şâm Mahmilinin Hazırlıkları ve Hac İlanı

Memlûkler zamanında hacca gitmek isteyen Müslümanların tarih olarak iki alternatifleri vardı. Kutsal mekânlarda daha fazla vakit geçirmek isteyen Müslümanlar Recep ayında küçük bir kfile ile yola çıkarlar, haccını normal zamanlar içinde yapmak isteyen Müslümanlar ise mahmil kafilisi ile birlikte Şevvâl ayında yola çıkarlardı. Hacıların Recep ayında yola çıkma âdeti Sultan ez-Zâhir Baybars ile istikrar kazanmıştır.²⁹ Siyasî, iktisadî ve diğer koşullara göre bazı seneler, devlet resmi olarak Recep ayında hac organizasyonu düzenlemeyebilirdi. Ancak Recep ayında hacca gitmek isteyen Müslümanların kullanacakları güzergâh Mısır idi. Zira Dimaşk yolu üzerinden Recep ayında hacıların kutsal mekânlara gittiklerine dair kaynaklarda her hangi bir bilgi yoktur.

Müslümanların Şâm ve diğer beldelerden, Dimaşk yolunu kullanarak o sene hacca gidebileceğini resmi olarak ilan etmek maksadıyla Dimaşk’ta saltanat sancağı kullanılırdı. Buna göre hac kafilisinin yola çıkacağı tarihten üç ay önce, Recep ayının içindeki Cuma

²² Yûnûnî, Kutbüddîn, *Zeylu Mir’âti’z-Zamân*, C. 4, el-Mektebetü’ş-Şâmile, s. 180-181.

²³ Cezirî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 383.

²⁴ Mahmillerin Kabe’ye varma hususunda da bir rekabet içinde olduğu anlaşılmaktadır. İbn Kâdî Şühbe 23 Kasım 1346 (7 Şaban 747) senesinde Şâm mahmilinin her zamanki gibi aceleyle yola çıktığını kaydeder, *Tarihu İbn Kâdî Şühbe*, C.2, s.483; 1513 (919) yılı mahmillerin rekabetinin belki de en net ve çarpıcı olduğu yıllardan birisidir. Mısır mahmilinin Emîri Kansuh Kert, birinci kafilenin emîri Tumanbay’dır. Şâm mahmilinin emîri ise Sintbay’dır. Mısır ve Şâm mahmilleri Mekke’ye erken varmak üzere yarışa girişmişler ve Şâm mahmili Mısır mahmilini geride bırakarak erken varmıştır. Ancak Mısırlılar bunu kendilerine yedirememişlerdir. Mekke’de mahmil devesinin ayaklarını kesip yere düşürmüşler ve sonrasında öldürmüşlerdir. Tumanbay devesiyle olay mahaline gelmiş ve kendi devesini vererek Şâm mahmilinin taşınmasını sağlamıştır. Şâm emîri bu durum karşısında “*Ben mahmille geri dönmeyeceğim, bırakın onlar dönsünler*” dediyse de Minâ’da uzlaşa sağlanmıştır, Cezirî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 491.

²⁵ J. Jomier, “Mahmel”, C. 6, s. 45.

²⁶ Yûnûnî, Kutbüddîn, *Zeylu Mir’âti’z-Zamân*, C. 20, Thk. ‘Abbâs Hânî el-Cerrâh, Daru’l-Kutubil ‘İlmiyye, Beyrut 2013, s. 193.

²⁷ el-‘Aynî, Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed, *‘İkdu’l-Cumân fî Tarihi Ehli’z-Zamân*, C. 3, Thk. Muhammed Muhammed Emîn, el-Hey’eti’l-Misriyyeti’l-‘Amme li’l-Kitâb, Kâhire 1992, s. 190.

²⁸ Berzâlî, *Târihu’l-Berzâlî*, C. 1(2), s. 338.

²⁹ Burak Gani Erol, “Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili”, s. 49-50.

günlerinden birinde³⁰ sancaku's-sultânî (sancakü'l-huccâc) Dımaşk Kalesi'nden indirilir ve bundan sonraki her Cuma günü, hac zamanının geldiğinin, o sene hac yapılacağı ve hac hazırlıklarına başlanmasının alameti olarak Emevî Camisi'nin üç kapısından birisi olan Kubbetu'n-Nasr'ın altında bulunan Orta Kapı'ya dikilirdi.³¹ Üzerinde sultanın isminin yazılı olduğu altın işlemeli ipekten mamul sarı renkli, tepesinde altın kaplamalı gümüşten bir hilal olan bu saltanat sancağı bilahare mahmil ile yola çıkardı.³² Osmanlılar Dımaşk'ı ele geçirdikleri zaman büyük oranda yanmış olan bu Memlûk sancağını kendi sancakları ile değiştirmişlerdi.³³

4 Ekim 1511/11 Recep 917 tarihinde adet olduğu üzere Dımaşk'tan hacın gerçekleştirileceği duyurulmuş ve aynı ayın on ikisinde Cuma günü de mahmil sancağı Emevî Camisi'ndeki yerine dikilmiştir. Bunun üzerine halkın üzerindeki o sene hacın yapılamayacağına dair tedirginlik yok olmuştu. Ancak, Şâban ayının ortasında, Mekke emîrlerinin fitnesi sebebiyle, Şâm yoluyla hacın iptal olduğu duyuruldu.³⁴

30 Temmuz 1512/16 Cemaziyelevvel 918 tarihinde saltanat sancağı çıkartılıp yerine dikilmiş ve hacca gidecek olanlara hazırlıklarına başlamaları yönünde duyuru yapılmıştı. Esbay hac emîri olarak tayin edilmiş ve Onun için iyi bir ödenek de tahsis edilmişti. Ayrıca Dımaşk'ın mahallelerinde, Esbay'ın fakir olduğu ilan edilerek hacda kullanması için halktan vergi de toplanıyordu. Nihayetinde 30 Ekim / 19 Şâban'da kabile yola çıktı.³⁵

923/1517 senesinde ise hem Araplara karşı hacıların güvenliğinin sağlanamayacağı hem de aşırı sıcak ve kuraklık gerekçesiyle Şâm kâfilesinin hac yolculuğu iptal edilmişti. Bunun ilanı içinde Emevî Camisi'ne hacın o sene olacağını gösteren sancak adet olduğu üzere dikilmemişti.³⁶

4. Mahmil Törenleri

Dımaşk'taki mahmil törenleri de tıpkı Kâhire'deki törenler gibi gayet büyük ve gösterişli olup, halk ve hacılar tarafından merakla beklenir ve izlenirdi.³⁷ Cezerî 1326 / 726 senesinin 5 Haziran tarihinde gerçekleştirilen kutlamalarını şöyle tarif eder: “*Perşembe günü (3 Recep), Mahmilu's-Sultânî, Dımaşk Kalesi'nden Sûku'l-Hayl'a doğru yola çıktı. Mahmil ile ilgili kutlamalara nâibu's-sultân³⁸, kadılar, ayan, kurrâ', imamlar her zaman olduğu gibi katıldılar. Nâibu's-sultânın emri ile tören kıyafetleri içinde askerler hazır edildi ve bu askerler nefi kullanarak bir gösteri yaptılar. Gösterilerden sonra Mahmil Emîri Seyfeddîn Çoban el-Kebîr*

³⁰ Berzali 693/1294 senesi için 29 Recep tarihini, *Târihu'l-Berzâlî*, C. 1(1), s. 363; İbn Sasrâ 792/1390 senesi için 1 Recep tarihini, *ed-Dürretü'l-Mudî'e*, s. 137; İbn Tolun ise 926/1520 senesi için 5 Şâban tarihini verir, *Müfâkehetü'l-Hillân*, s. 407, 371.

³¹ İbn Sasrâ, *ed-Dürretü'l-Mudî'e*, s. 137; İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân*, s. 300, 407, 371; Berzâlî, *Târihu'l-Berzâlî*, C. 2(1), s. 363; age., C. 4 s. 230.

³² Makrîzî, Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali, *es-Sülûk li-Ma'rifeti'd-Düveli'l-Mülûk*, C. 3, Thk. Muhammed 'Abdu'l-Kâdir 'Atâ, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Lübnan 1997, s. 29.

³³ İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân*, s. 385, 371.

³⁴ İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân*, s. 289.

³⁵ İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân*, s. 299, 303.

³⁶ İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân*, s. 372.

³⁷ Berzâlî, *Târihu'l-Berzâlî*, C. 2(2), s. 75, 147, 230, 375; İbnü'l-Cezerî, *Târihu İbni'l-Cezerî*, C. 2, s. 1025; İbn Sasrâ, *ed-Dürretü'l-Mudî'e*, s. 65.

³⁸ Sultana idarî görevlerinde yardımcı olan büyük görevliler arasında başta nâibu's-sultân gelmekteydi. Bu emîr, sultanın vekili mesabesinde olup, devlet işlerinde onun sağ kolu idi. Nâibu's-sultân, üst düzey devlet görevlilerinin atanmasında, ıktaların dağıtılmasında ve idarî kararların alınmasında sultana yardımcı olurdu, Bahattin Keleş, “Memlûkler Döneminde İdarî Yapı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 5, Ankara, 2002, s. 592.

el-Mansûrî idaresinde mahmil gezdirildi. Hacılar Sûku'l-Hayl'da yolculuk için hazırlıklarını yapıp ihtiyaçlarını satın aldılar."³⁹

Cezerî'nin de ifade ettiği gibi hemen tüm devlet protokolünün hazır olduğu mahmil törenlerinde, mahmil önceden belirlenmiş bir güzergâhta gezdirilerek halka gösterilirdi. Ancak mahmil gezdirilmeden önce törenin en önemli kısımlarından olan Memlûk askerlerinin oyunları halk ve protokol tarafından izlenirdi. Mahmil kutlamalarının önemli bir parçası olan kırmızılar giyinmiş, mızraklı süvariler mızrakları ile fevkalade gösteriler yapar, görenlerin ve seyredenlerin ağızları açık kalırdı. Askerler bu gösteriler için bütün bir sene ekip olarak çalışırlardı ve her birisi gösteri için özel bir öneme sahipti. Neft kullanılarak sergilenen bu oyunlarda, Memlûk askerleri bazen bireysel bazen de ekip olarak maharetlerini sergilerlerdi.⁴⁰ 1390/792 senesinin Haziran (Recep) ayında mahmil Dimaşk'ta gezdirildikten hemen sonra emîrlar arasında olaylar patlak vermişti.⁴¹ İbn Sasrâ yaşanan siyasî mücadelenin hacca olan etkisini şöyle yansıtır: "Aynı yılın Şevvâl ayının 10'una kadar (21 Eylül) hacla ilgili herhangi bir hareketlenme olmamıştı. Anadolu'dan da hiç kimse hac için gelmemişti. Üstelik hac emîri de tayin edilmemişti. Halk hac olmayacağı endişesine kapılmıştı. Oysaki Hz. Peygamber'in "Huccû Kable En Lâ Tahuccû" (Hacca gidemez hale gelmeden önce hacca gidiniz) şeklinde hadisi vardır. Bazı tarihçilerin bununla ilgili örnekleri de vardır. Onlar 1371/772 ve 1378/779 senelerinde hac yapılamadığını kaydetmişlerdir. Ancak korkulan olmadı mahmil ayın 19'unda (30 Eylül) hazırlandı. Lakin sanki bir garibin cenazesiymiş gibi ne önünde ne arkasında kimse yoktu. Ne saltanat sancağı ne de herhangi bir kutlama söz konusu değildi."⁴² Bir sonraki sene ise (1391/793) Dimaşk'ta çıkan olaylar sebebiyle mahmilin gezdirilmesi durdurulmuş, caddeler kan gölüne dönmüştü. Öyle ki şehir halkı patlamalar sebebiyle uyuyamamıştı.⁴³ Bu sene hacca giden de çok olmamıştı.⁴⁴

5. Mahmilin Tekrar Dolaştırılması

Üç senelik bir aranın ardından 1394/796 senesinin Mayıs (Recep) ayında mahmil tekrar Dimaşk caddelerinde dolaştırılmış ve halk da büyük bir ihtimamla süslenmiş mahmilin adet olduğu üzere gezdirilmesinden çok hoşnut kalmıştı.⁴⁵ 1404/806 senesinde ise Şâm nâibinin hazırladığı mahmil Mekke'ye gidecekti. Dimaşk yolundan Mekke'ye hac 1401/803 yılından itibaren durdurulmuş ve mahmil çıkartılmamıştı. Hacıların Medine yolunu kullanacakları duyuruldu. Sarı ipek kumaşlarla süslenen mahmil için 35 bin dirhem gümüş para harcanmıştı. Mahmil Emîri Fâris, Devadâr ise Emîr Tenem idi.⁴⁶ Recep ve Şevvâl aylarında olmak üzere iki sefer dolaştırılan mahmilin 1504/909 senesinde Şubat (Ramazan) ayının başında ve daha sonra Mart (Şevvâl) ayının beşinde, normal tarihten sapılarak, yaklaşık bir aylık süre içinde iki sefer dolaştırılması ise insanlarda büyük şaşkınlığa yol açmıştı.⁴⁷

³⁹ İbnü'l-Cezerî, *Tarihu İbni'l-Cezerî*, C. 2, s. 110; Berzâlî'de benzer bir törenden 1328/728 senesi için bahseder, *Tarihu'l-Berzâlî*, C. 2(2), s. 323, 336.

⁴⁰ Bu oyunlarla alakalı daha geniş malumat için bkz. Burak Gani Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili", s. 50-52.

⁴¹ İbn Kâdı Şühbe, *Tarihu İbn Kâdı Şühbe*, C. 1, s. 342-343.

⁴² İbn Sasrâ, *ed-Dürretü'l-Mudî'e*, s. 69-70.

⁴³ İbn Sasrâ, *ed-Dürretü'l-Mudî'e*, s. 84.

⁴⁴ İbn Sasrâ, *ed-Dürretü'l-Mudî'e*, s. 99.

⁴⁵ İbn Sasrâ, *ed-Dürretü'l-Mudî'e*, s. 158, 169.

⁴⁶ İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed, *Bedâ'iu'z-Zuhûr fî Vakâi'id-Duhûr*, C. 1(2), Thk. Muhammed Mustafâ, el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-'Ammeti'l-Kutub, Kâhire 1984, s. 686-687; İbn Hacer el-'Askalanî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *İnba'u'l-Ğumr bi Ebna'i'l-Umr*, C. 2, Thk. Hasan Habeşî, el-Meclisu'l-'A'layi liş-Şu'ûni'l-İslamiyye, Kâhire 1969, s. 267 İbn Kâdı Şühbe, *Tarihu İbn Kâdı Şühbe*, C. 4, s. 252.

⁴⁷ İbn Tolun, *Müfâkehettü'l-Hillân*, s. 220; İbn Tolun, *Şemseddîn, İ'lâmü'l-Verâ bi-men Vulliye Nâiben mine'l-Etrâk bi-Dimaşki'l-Kübrâ*, C. 2, Thk. 'Abdülazîm Hâmid Hattâb, Matba'tu Cami'ati 'Ayni Şems, Kâhire 1973, s. 173.

1517/923 senesinin Eylül (Ramazan) ayında Şâm mahmili, artık Osmanlı hâkimiyeti altındaki Dimaşk'ta törenlerle şehri dolaşmıştı. Kumaşlarla süslenmiş atlar, hecin develeri, binek develeri, gösterişli zırhlara bürünmüş piyadeler sancaklarla dâru's-sa'ade'den çıkmışlar ve şehri dolaştıktan sonra geri dönmüşlerdir. Tören oldukça gösterişli geçmişti. Memlûkler döneminden tek farkı sancağın üzerinde Osmanlı Devleti Sultanı II. Selim'in isminin yazılı olmasıydı. Şâm nâibi Canberdi el-Gazâlî, Yelboğa Camisi'nin büyük penceresinin önünde oturmuş, mahmil devesi onun önüne gelmiş, burada deve ön dizlerinin üzerine çöküp kalkarak sembolik olarak yer öpme merasimi gerçekleşmişti.⁴⁸

Mahmil ve devesi törenler haricinde Dimaşk Kalesi'nde hususî olarak kendisine ayrılmış *beytü'l-mahmil* yahut *dâru's-sa'ade* adlı bir kısımda muhafaza edilirdi.⁴⁹ 23 Aralık 1391/25 Muharrem 794 tarihinde mahmil Dimaşk'a her hangi bir kutlama olmaksızın giriş yapmıştı. Mahmilin önünde ve arkasında hiç kimse yoktu, tek başınaydı. Mahmil emîri Akboğa el-Bezîlî mahmil devesinin yularından tutarak tek başına kaleye çıkartmış ancak hayvanın inadını kırarak onu yerine sokamamıştır.⁵⁰

6. Şâm Mahmilinin ve Hac Kafilesinin Yola Çıkışı

Genellikle Şevvâl ayının ortasında yahut özel durumlara göre Şevvâl ayı içinde her hangi bir tarihte yola çıkan kafilenin büyüklüğü hacı adaylarının, devlet ricâlinin ve bürokratların iltifatına göre yıldan yıla değişiklik gösterirdi. 26 Ocak 1314/8 Şevvâl 713 tarihinde Şâm hacıları Dimaşk'tan Hac Emîri et-Tatarî olarak maruf Seyfeddîn Balaban riyasetinde yola çıkmış ve bu sene Anadolu'dan ve diğer doğu ülkelerinden uzun zamandır benzeri görülmemiş bir şekilde katılım olmuştu. Emîr Seyfeddîn Kutlu Bey el-Çaşnigir Dimaşk'ın hemen çıkışında et-Tatarî'nin yerine hac emîri tayin edilmişti. 18 Mayıs 1314/2 Safer 714 tarihinde bu kabile Dimaşk'a dönmüştü. Böylelikle kabile yaklaşık üç buçuk aydan fazla süreyle hac için Dimaşk'tan uzak kalmıştı.⁵¹

1323/723 senesinde ise kabileye çok sayıda Doğulunun katıldığı kaydedilir. Bunlar arasında Abaka b. Hülagü'nin kızı, Argun'un kızkardeşi, Gazan ve Olcaytu'nun halası da vardı. Gelen bu konuklara saygıda kusur edilmemiş ve Kasru'l-Ablak'ta misafir edilmişlerdi. Hac emîri Kutluca el-Ebû Bekrî, kabile kadısı Şemseddîn İbn Kâdi'l-Kudât Müslim el-Hanbelî, Cemâleddîn el-Mezî, Mısırlılardan ise Bedreddîn b. Cemâ'a ve oğlu 'İzzeddîn, Kâtip Fahreddîn, Şemseddîn el-Hârisî, Şehâbeddîn el-Ezra'î, Alâ'eddîn el-Fârisî hac edenler arasındaydı.⁵²

1328/728 senesinde Fahreddîn Osman b. Şemseddîn Lü'lü el-Halebî idaresinde yola çıkan mahmil de yaklaşık 15.000'den fazla deve bulunmaktaydı.⁵³ 1330/731 senesinde hac emîri 'İzzeddîn Aybek, Kabile kadısı ise Şehâbeddîn b. et-Tâhirî idi. Kabileyle birlikte gidenler arasında Şehâbeddîn b. Cehîl, İbn Cümle Fahreddîn el-Mısırî ve daha başka kadılar ve bürokratlar vardı. Ayrıca kabilede dört yüz fakih, dört medrese bir hankah ve bir de dâru hadîs alimi daha bulunmaktaydı.⁵⁴

Mahmil ve hacıların şehre dönüşleri de, tıpkı gidişleri gibi törenlerle ve kutlamalarla olur, mahmili uğurlayan protokol dönüştü de yerini alırdı. Ancak beklenilmeyen sebepler dolayısıyla

⁴⁸ İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân*, s. 385.

⁴⁹ İbn Sasrâ, *ed-Dürretü'l-Mudî'e*, s. 111; İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân*, s. 385.

⁵⁰ İbn Sasrâ, *ed-Dürretü'l-Mudî'e*, s. 111-112.

⁵¹ Berzâlî, *Târihu'l-Berzâlî*, C. 2(2), s. 117, 128.

⁵² İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ', *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C.16, Thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî, Hecl, Cîze 1998, s.130; age, C. 18, s. 226.

⁵³ İbnü'l-Cezerî, *Târihu İbni'l-Cezerî*, s. 268.

⁵⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. 18, s. 336; İbnü'l-Cezerî, *Târihu İbni'l-Cezerî*, C. 2, s. 469.

karşılama töreninin yapılamadığı zamanlarda vakiydi. 1357/758 senesinde mahmil mutat olduğu üzere gündüz erken saatlerde değil, meşaleler eşliğinde akşam karanlığında şehre giriş yapmış ve pek çok insanın da mahmilin geldiğinden haberi olmamıştı. Zira halk şiddetli yağmur ve çamur korkusu sebebiyle evlerinden çıkamamıştı.⁵⁵ 21 Kasım 1361/22 Muharrem 763 tarihinde ise hacılar Dimaşk'a giriş yapmışlar, hacılardan bir gün sonra da mahmil akşama doğru şehre giriş yapmıştı. Mahmilin girişi esnasında ve sonrasında adet olduğu üzere her hangi bir kutlama yapılmadı. Çünkü mahmil dönüş yolunda iken Zeyrâ' ve Dimaşk arasında havanın soğukluğu sebebiyle denildiğine göre yüzden fazla hacı donarak ölmüştü.⁵⁶

Kaynaklar Dimaşk'tan her sene mahmil çıkartıldığına ve bir hac emîrî tayin edildiğine dair bilgi vermemektedir. Bunun sebebi ise Dimaşk üzerinden hacca giden az sayıdaki Şâm ve diğer bölgelerin hacılarının, Mısır üzerinden hacca gitmiş olmalarıdır. Örneğin; 1300/699 senesinde Şâm'dan kimse hacca gidememiş, mahmil çıkmamıştır. Gidebilenler Mısır üzerinden gitmişler.⁵⁷ 1301/700 senesinde de Dimaşk'tan ne resmi bir kafilâ ne de mahmil⁵⁸ çıkmamış, gidenler Dimaşk üzerinden Gazze'ye gitmişler, buradan da 'Akabe Eyle'ye gidip Mısırlı hacılarla buluşarak yollarına devam etmişlerdir.⁵⁹ 1310/709 senesinde dâhili sorun ve karışıklıklar sebebiyle tüccarlar haricinde Şâm'dan hacca gidebilen olmamıştı. Bu tüccarlar da Dimaşk üzerinden Gazze'ye buradan 'Akabe Eyle'ye gitmişler, 'Akabe'de Mısır hac kafilâsine katılarak yollarına devam etmişlerdi.⁶⁰ 1402/804 senesinde Timur'un (1370-1405) Dimaşk'a saldırması ve şehri yakması sebebiyle bu sene ve sonrasındaki sene hac mahmili çıkartılmamış Irak ve Yemen de dâhil olmak üzere hacca gidebilen de olmamıştır.⁶¹ 1406/808 senesinde de Şâm'dan ne mahmil çıkmış ne de bu yolu kullanarak hacca giden olmuştur. Sadece tüccarlar Gazze-'Akabe yolunu kullanarak Mısır kafilâsine ile hac yapmışlardır.⁶²

7. Halep Mahmili

Dimaşk'tan çıkartılan mahmil, Memlûkler Devleti'nin ikinci büyük merkezi olan Dimaşk'tan Şâm'ı temsilen hazırlanan ve çıkartılan bir mahmildi. Ancak kaynakların verdiği bilgilere göre, Dimaşk merkezli mahmil Şâm'dan çıkartılan yegâne mahmil değildi. Hususî durumlar sebebiyle (savaş, iç karışıklık, tabi afetler vb.) Dimaşk'tan mahmil çıkartılmadığı dönemlerde Halep'ten mahmil çıkartılmıştır. Halep mahmiline kaynaklarda ilk defa 1385/787 senesinde rastlanılmakta ve bu sene Haleplilerin mahmille hac yaptıklarını ve bu durumun daha önce görülmemiş bir şey olduğu nakledilmektedir.⁶³ İbn Kâdî Şühbe'de aynı yılda (1385/787) Haleplilerin saltanat mahmili ile hacca geldiklerini ve bunun daha önce görülmediğini kaydeder. O bu tarihte Halep'teki, daha öncekiler kadar olmasa da yine de büyük olarak addedilebilecek olan, vebanın sona erdiğini, bunun etkilerine rağmen kafilâde çok sayıda Halepli hacı olduğundan bahseder. Kafilâ içinde çok sayıda emîr de vardı. Dimaşk'tan hareket eden kafilânin emîri ise (emîru rekbi'-Şâmî) Emîr Cebrâîl'di.⁶⁴ Halep'ten gelen bu mahmilin,

⁵⁵ İbn Kâdî Şühbe, *Tarihu İbn Kâdî Şühbe*, C. 3, s. 115.

⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. 18, s. 649; İbn Kâdî Şühbe, *Tarihu İbn Kâdî Şühbe*, C. 3, s. 200.

⁵⁷ Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 386; İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, C. 3, s. 131; Fâsî, *Şifâu'l-Ğarâm bi-Ahbârî'l-Beledi'l-Harâm*, C. 2, Thk. Ali Ömer, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 2008, s. 419.

⁵⁸ Berzâlî bu senenin Şaban ayının 12'sinde mahmilin dolaştığını kaydeder, *Tarihu'l-Berzâlî*, C. 2(1), s. 149.

⁵⁹ Fâsî, *Şifâu'l-Ğarâm*, C. 2, s. 420.

⁶⁰ İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, C. 3, s. 146; Cezîrî, *ed-Dürer*, C.1, s.389; Fâsî, *Şifâu'l-Ğarâm*, C. 2, s. 421; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. 18, s. 98.

⁶¹ İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, C. 3, s. 433; İbnü'l-Cezerî ise Dimaşk'tan bir kafilâ çıktığını, kafilâ'nin emîrinin et-Tanboğa el-Çobanî olduğunu, hac görevini ifa ettikten sonra ise Kâhire'ye döndüğünü kaydeder, *Tarihu İbni'l-Cezerî*, C. 1, s. 419.

⁶² Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 430; el-Fâsî, *Şifâu'l-Ğarâm*, C. 2, s. 432.

⁶³ İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, C. 3, s. 349; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 420.

⁶⁴ İbn Kâdî Şühbe, *Tarihu İbn Kâdî Şühbe*, C. 1, s. 163-164.

Haleplilerin kendiliğinden oluşturduğu bir mahmil olduğu elbette düşünülemezdi. 1385 senesinde başlatılan Halep mahmilinin emîri ve görev tanımı, vazifeleri, sorumlulukları sultan tarafından tayin edilmiş ve bir mersûmla kendisine bildirilmişti. Buna göre mahmilin emîri olarak Şehâbeddîn Ahmed b. Tanboğa tayin edilmişti.⁶⁵

Halep mahmili ve kafilesi, zaruri haller dışında düzenli olarak hacca gönderilen bir kafilе değildi. İbn Kâdı Şühbe 1395/797 senesinde Sultan Berkuk (1390-1399) zamanında Dımaşk'a gelen ve buradan Mekke'ye giden Halep mahmilinin sarı rengi ve oldukça küçük oluşu ile dikkat çektiğini, yine bu mahmili tarif ederken de böyle bir olaya daha önce rastlanmadığını kaydeder.⁶⁶ 3 Kasım 1395/19 Muharrem 798 tarihinde, Halep kafilesi, ertesi günü de Dımaşk kafilesi Dımaşk'a varmışlar ve her iki kafilе de normalden dört yahut beş gün önce giriş yapmışlardı.⁶⁷ 1396/798 senesi Temmuz/Şevvâl ayında Halep kafilesi yanlarında mahmil olduğu halde Dımaşk'a giriş yapmıştı. Bu sene hac yapanların sayıları oldukça azdı. Ayın on dördünde Cuma günü, Cuma namazından sonra Dımaşk mahmili ve kafilesi Hicaz'a doğru yola çıktılar. Ancak bu daha önce tanık olunmuş bir şey değildi. Çünkü hem gün hem de saat olarak vakitsiz çıkmışlardı. Dımaşk mahmilinin hemen ardından da Halep mahmili yola çıkmıştı.⁶⁸ 1398/800 senesinin Şevvâl ayı içinde Halepli hacılar Dımaşk'a gelmişlerdi. Ancak sayıları oldukça azdı. Üstelik onlar eskiden olduğu gibi yanlarında mahmil olmadan gelmişlerdi.⁶⁹

1482/885 senesinde yine iki hac kafilesi çıkmıştı. Bu yıl Yelbay Devâdâr emîrliğindeki Dımaşk kafilesine katılım oldukça azken Şâfi Şemseddîn el-Kefersûsî'nin kadılık, Yusuf el-Hamzâvî'nin emîrlik yaptığı Halep kafilesinin sayısı oldukça fazlaydı.⁷⁰

26 Ağustos 1490/9 Şevvâl 895 tarihinde Halep kafilesi beraberinde en az 4000 deve ve pek çok hayvan olduğu halde Dımaşk şehrine giriş yapmıştı. Kafilе Halep'ten çıkarken ve yol boyunca askerlerin zulmüne maruz kalmış, kadınları taciz edilmiş, hacı adayları öldürülmüştü.⁷¹

1465/869 senesinde ise Kerek'ten çıkartılan mahmilden ilk defa bahsedilerek Kerekliilerin gayet latif bir mahmille hac yaptıkları kaydedilir.⁷² 1481/884 senesinde Sultan Kayıtbay'ın (1368-1496) haccı esnasında da bir defa daha Kerek mahmilinin varlığından bahsedilir.⁷³

8. Hac Emîrliği ve Hac Emîrlerinin Görevlerini Kötüye Kullanmaları

Hac emîri en kısa ve sade tanımıyla hac kafilesinin haccın kurallarına uygun şekilde ve emniyet içinde, hac farızasını yerine getirmesinden mesul olan kişiye verilen unvandır. Hac emîrliğinin tarihçesi Mekke'nin fethine kadar uzanır. 630 yılında Hz. Peygamber Mekke'yi fethettikten sonra Attâb b. Esid Ebi'l-'Ays b. Umeyye'yi buraya vali olarak tayin etti ve Medine'ye geri döndü. Aynı yıl Attâb b. Esid Müslümanlara hac ibadetini yaptırdı. Ancak bir rivayete göre de o yıl insanlar başlarında hac emîri olmadan ibadetlerini yaptılar. Bir sonraki sene Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir'i hac emîri olarak tayin etti. Böylece O, kesin olarak bilinen ilk hac emîri oldu. Ertesi yıl, Hz. Peygamber kendisi hac ettiği için kimseyi emîr olarak tayin etmedi. Onun vefatından sonra da hac farızasının güvenlik içinde yerine getirilmesi işi halifelerin ve sultanların görevlerinden sayıldı. Onlar da bu görevi ya kendileri yürüttüler ya da

⁶⁵ Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, C. 12, s. 435-436.

⁶⁶ İbn Kâdı Şühbe, *Tarihu İbn Kâdı Şühbe*, C. 1, s. 553.

⁶⁷ İbn Kâdı Şühbe, *Tarihu İbn Kâdı Şühbe*, C. 1, s. 572.

⁶⁸ İbn Kâdı Şühbe, *Tarihu İbn Kâdı Şühbe*, C. 1, s. 587.

⁶⁹ İbn Kâdı Şühbe, *Tarihu İbn Kâdı Şühbe*, C. 1, s. 660.

⁷⁰ İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân*, s. 28; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 473.

⁷¹ İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân*, s. 108.

⁷² Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 466.

⁷³ Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 473.

güvendikleri bir kişiyi görevlendirdiler.⁷⁴ Hac emîrinin kafiyle ilgili başlıca sorumlulukları ise şunlardı: Hac kafilesinin toplu olarak yol almasını sağlamak, emniyetli ve suyun bol olduğu güzergâhı seçmek, hacılar arasındaki sorunları çözmek, haccın farz ve sünnetlerini eda ederken hacılara yardımcı olmak.⁷⁵ Hac emîrinin Mekke'deki görevi tevriye gününden bir gün önce başlar ve Mina'daki son gün güneş batıncaya kadar sürerdi. Bu zaman zarfında gerek Mekke'de gerekse hac yerlerinde en büyük mülkî amir konumundaydı. Bu bakımdan hac süresince Mekke'nin emniyet ve asayiş başta olmak üzere bütün problemlerin çözümü emîr-i hac tayin edilen kişinin uhdesine verilirdi.⁷⁶

Şâm kafilesinin hac emîri bizzat sultan tarafından tayin edilirdi. Buna göre Kâhire'den gönderilen mersûm Kâle'de resmî bir törenle okunur, "emîru'l-kâfile" yahut emîru'r-rekbi'-Şâmî" ünvanını kullanacak olan hac emîri açıklanır ve Dimaşk nâibi yeni tayin olunmuş hac emîrine hilatını giydirirdi.⁷⁷

Görevi hacılara haccı emniyet içinde, rahat, tam ev eksiksiz olan, yol boyunca da her türlü yetkiye sahip olan hac emîrinin, atanmasında aranan temel özellikler olan "*vakar, ciddiyet, heybet sahibi olmak, feraset sahibi olmak, emin ve şecaat sahibi olmak*"⁷⁸ şartlarına her zaman uymadıkları, bazı yılların hac emîrlerinin hacılardan ziyade kendi menfaatlerini gözettikleri, hacıların maslahatlarını ihmal ettikleri hatta maddi menfaat sebebiyle onlara zulmettikleri görülmektedir. Hac emîrleri bu neviden olumsuz tavırları sebebiyle hacılar tarafından şikâyet edilmişler, hac emîrleri de sultan tarafından bazen bir daha bu kutlu göreve tayin edilmeyerek bazen de fiziki olarak cezaya tabi tutulmuşlardır.

Örneğin; 5 Kasım 1297/18 Muharrem 697 tarihinde hacılar geri döndüklerinde, başlarındaki hac emîri Emîr 'İzzeddîn Aybek et-Tavîl'den şikâyetçi oldular. Zira o, dönüş yolunda kafiyle acele ettirmiş, özellikle bineksiz hacılara sert ve kötü davranmış ve onun bu aceleciliği sebebiyle pek çok hacı vefat etmişti.⁷⁹

1314/714 senesinde Gazzeli hacılar Dimaşk'a döndüklerinde, Mısır hac emîri Balaban eş-Şemsî'den şikâyetçi oldular ve Balaban bu şikâyet sonucu tutuklandı. Zira O, hacıların mallarına ve canlarına tamah etmiş, kötü ahlakını hacılara sert davranarak ortaya koymuştu.⁸⁰

1371/773 senesinde hacılar Şâm Hac Emîri Akca b. el-Hemevî'yi yolculuk esnasındaki kötü tavırlarından dolayı Şâm nâibine şikâyet ettiler. Nâib şikâyetlere kayıtsız kalmadı ve hac emîrini cezalandırdı. el-Hemevî kendisine nâib tarafından takdir edilen cezayı uyguladı, hamama girerek kendini hadım etti ve oracıkta bayılıp kaldı. Nâib onu bu halde görünce evine götürülmesini emretti. O, bir müddet sonra sağlığına kavuştu.⁸¹

⁷⁴ Münir Atalar, "Emîr-i Hac", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, C.11, s.131; Mehmet Erkal, "Hac Emîrliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili Fıkhi Meseleler", s.147-151; Burak Gani Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili", s.63; Fatih Yahya Ayaz, *Bahrî Memlukler Döneminde Haremeyn Hizmetleri*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1998, s. 26; Bedri Muhammed Fahd, "Hacc Emîrleri Tarihi", *Diyanet İlmî Dergi*, Çev. Münir Atalar, S. 33/1, 1997, s. 38-39.

⁷⁵ Mehmet Erkal, "Hac Emîrliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili Fıkhi Meseleler", s. 152-154; Fatih Yahya Ayaz, *Bahrî Memlukler Döneminde Haremeyn Hizmetleri*, s. 28-29.

⁷⁶ Mustafa Sabri Küçükşahi, *Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 272; Fatih Yahya Ayaz, "*Bahrî Memlukler Döneminde Haremeyn Hizmetleri*", s. 30.

⁷⁷ İbn Tolun, *Müfâkehü'l-Hillân*, s. 128, 233.

⁷⁸ Fatih Yahya Ayaz, "*Bahrî Memlukler Döneminde Haremeyn Hizmetleri*", s. 28-29; Mehmet Erkal, "Hac Emîrliği", s. 152.

⁷⁹ Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 385.

⁸⁰ Makrîzî, *es-Sülûk*, C. 2, s. 496.

⁸¹ Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 416-417; İbn Hacer el-'Askalani, *İnbâu'l-Ğumr*, C. 1, s. 17.

1403/805 senesinin Ramazan ayında ilginç bir hadise olmuş, Emîr Özbek er-Ramazânî, daha önceden hac emîri tayin olunmuş olan Emîr Baysak eş-Şeyhî'nin yerine bu göreve tayin olunmuştur. Görev değişikliğinin sebebi ise hacı adaylarının Emîr Baysak'a güvenmemeleriydi.⁸²

1409/811 senesinde Mısırlı hacıların emîri Baysak, Halepli hacıların emîri Korkmaz'ı tutuklamıştı. Şâm'dan Korkmaz'ı kurtarmak üzere yardım gönderileceği düşüncesiyle de Mısır hacılarına Medine'yi ziyaret ettirmemiş, geri dönüş yolunda onları acele ettirmiş, sert davranmış ve hacılardan pek çoğu ölmüştü.⁸³

1481/886 senesinin Nisan/Safer ayında hacılar Hicaz'dan Dımaşk'a döndüler. Hacılar bilahare Emevî Camisi'nde toplandılar ve hac emîri Yelbây'ın yol boyunca yaptığı zulümleri anlattılar. O özellikle kimsesizleri yakın takibine almış ve yolda öldükleri zaman miraslarına konmuştu. Akrabası olanlara da miraslarından pay vermemişti.⁸⁴ 15 Aralık 1489/21 Muharrem 895 tarihinde de Şâm kafillesi Dımaşk'a girdikten sonra kfiledekiler hac emîrinin adet üzere ona verilen deve ve sair hediyeleri almak için hacılara zulüm ettiğinden şikâyetçi oldular.⁸⁵

9. Hac Kafilisinin Güvenliği Nasıl Sağlanırdı

"Hac kafillesi bir menzile (konağa) indiğinde yahut konaktan harekete geçtiğinde kfiledekileri uyarmak için davullar vurur, borazanlar üflenirdi. Böylelikle onların hazırlanması sağlanırdı. Zira geride kalan ya kaçırılır yahut ona eziyet edilirdi. Gece yahut gündüz yol alınırken kafilenin arkasından askerler yürürler böylece onları ve mallarını hırsız *Araplar*'dan yahut yol kesen eşkiyalardan korurlardı. Bir konağa indiklerinde, emîrlere ve askerlere baskınlara ve hırsızlara karşı müdebbir olurlardı. Emîrlerin çadırlarının önünde askerler meşaleler yakarak nöbet tutarlardı. Onlar yol alırken de atlı askerler yanlarında koruma maksadıyla refakat ederler, yaya müsella askerler de inilen konakları kfileye duyururlardı. '*Urbânın* topraklarından geçerken kfileye müteyakkız ve her an harekete hazır olmaları tenbih edilirdi. Böyle tehlikeli yerler kafilenin konaklaması için münasip değildi. '*Urbân*dan görülen olduğu vakit gören hemen kfileyi uyarırdı. Onlar tehlikelidirler ve kaçınmak gerekir. Ancak sultanlarımız bu '*Urbâna* kafilenin geçişleri esnasında *Mısır* ve *Şâm* hazinelerinden muayyen miktarda ödeme yaparlardı. *Mısır* ve *Şâm mahmillerinin* giderinden olmak kaydıyla nakdî ve kumaş cinsinden hediyeler ve şeyhleri içinde *hil'at*ler senelik olarak kesintisiz gönderilirdi. '*Urbânın* topraklarına varıldığında kabilenin şeyhleri *mahmili* karşılamak üzere çıkarlar, yeri öperler ve sultanın sancağına tabi olup altında yürürler, kafilenin güvenliğinin teminatı olarak da topraklarından çıkana kadar en yakın akrabalarını rehine olarak kfileye tabi kırlarlardı. Kfile, topraklarını çıktıktan sonra bu rehine serbest bırakılır ve de kendilerine getirilen hediyeler verilirdi. Rehinenin bulundurulma sebebi ise hacılardan zorla birşey alınma ve istenme ihtimaline karşılıktı. İşte bu sebepten topraklarından geçene kadar onlardan hiç kimse, hacılara eziyet etme yahut bir talepte bulunmaya cesaret edemezdi. Şayet olurda o bölgede meskûn olmayan *Araplar* kfileyi soyacak olurlarsa o bölgenin meskunları, bıraktıkları rehine sebebiyle, onları izleyip çalınan malları geri alırlar yahut bedelini öderlerdi. Bu durum

⁸² İbn Kâdı Şühbe, *Tarihu İbn Kâdı Şühbe*, C. 4, s. 308.

⁸³ İbn Hacer el-'Askalani, *İnbâu'l-Ğumr*, C. 2, s. 402.

⁸⁴ İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân*, s. 32.

⁸⁵ Busrevî, 'Alâeddîn Alî b. Yûsuf b. Ahmed ed-Dımaşkî, *Tarihu'l-Busrevî*, Thk. Ekrem Hasan el-'Ulebî, Dâu'l-Me'mûn li't-Turâs, Beyrut 1971, s. 140.

pek çok kere vuku bulmuştur. Bu sayede hacılar kendilerinden ve mallarından son derece emin olurlardı."⁸⁶

el-Ömerî'nin de bahsettiği '*Urbân* yani *Çöl Arapları* hac kafilesi için en büyük tehditti. Uzun hac yolculuğu esnasında Şâm hacılarının, diğer beldelerden yola çıkan hacı kafilelerinin karşılaştıklarına benzer, karşılaştıkları pek çok güçlük vardı. Bunlardan belki de en önemlisi, çöllerde meskûn Arap kabilelerinin, hacılara ve kafilelerine saldırması, mallarına ve canlarına kastetmeleriydi. Bankacılığın ve elektronik ödeme aletlerinin olmadığı zamanlarda hacılar, evlerinden çıkıp kafileye katıldıkları andan itibaren tekrar evlerine dönene kadar, yolculuk esnasında yapacakları tüm masrafı karşılayacak parayı, yolculuk esnasında kendilerine lazım olacak her türlü alet-edevatı, binek hayvanı, giyecekleri elbise vb. şeyleri yanlarında götürdükleri için, soyguncular için büyük bir nimettiler. Bu sebeple Arap kabileleri, kaynaklardan anlaşıldığı üzere, hac mevsiminin gelmesini ipe çekerler, hacı adaylarının geçeceği yollara pusular kurarlar, hac kafilelerinin yollarını keserler ve onların mal ve canlarına tasallut ederlerdi."⁸⁷

Dimaşk'tan yola çıkan *mahmilin* ve hac kafilesinin / kafilelerinin güvenliğini sağlamak maksadıyla kaç *Memlûk*ün görevlendirildiğine dair kaynaklarda her yıla dair tafsilatlı bilgi bulunmamaktadır. Ancak Cezîrî, kafileyi korumakla görevli *memlûklerin* sayısının yirmiden az olmayacağını söyler.⁸⁸ Cezerî ise Sultan el-Melikü'l-Mansûr Seyfeddîn Kalavun döneminden itibaren her sene tablhânât emîrinin, bütün masrafları beytü'l-mâl'dan karşılanmak üzere beraberinde 120 askerle kafileye refakat ettiğini kaydeder. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu sayı ortalamaı ifade etmektedir. Örneğin; 1282/senesinde Dimaşk'tan Emîr Bedreddîn Güncük el-Harezmî idaresinde oldukça kalabalık bir kafileyle hac edilmiştir. Güncük idaresindeki kafileye 150 memlûk koruma olarak refakat etmiştir. Emîr Güncük kendisiyle beraber kafileyi korumak maksadıyla asker götüren ilk emîrdir.⁸⁹

12 Temmuz 1495/18 Şevvâl 900 tarihinde Şâm kafilesi Hicaz'a gitmek üzere yola koyulmuştu. Ancak bu sene Dimaşk ahalisinden bazı tüccarlar hariç hacca giden olmamıştı. Kafile Kuzey vilayetlerinden gelen hacılar ve Osmanlı hacılarından müteşekkildi. 200'den fazla tam donanımlı memlûk askeri de kafileyi korumakla mükelleftiler.⁹⁰ *İtalyalı* paralı bir asker olan *Ludovico di Varthema*, Nisan 1503 senesinde *Avrupalı* bir mühtedi olarak *Yûnus* adıyla hac kafilesinde yer almıştır. O, *İslâma* ihtida etmiş eski bir arkadaşı tarafından, tıpkı bir *memlûk* gibi giydirilmiş, iyi bir ata bindirilmiş ve *memlûklerin* arasına karışarak Hacca gitmişti. *Di Varthema* 1503 senesine dair mufassal bilgi vermiş ve Şâm kafilesinde 40.000 deve, 35.000 hacı adayı olduğunu ve bunları korumakla görevli Memlûk askerlerinin sayısının ise kendisi ile birlikte altmış olduğunu söyler. Bu altmış *Memlûk* askeri kafile içindeki yirmisi kafilenin önünde, yirmisi ortasında ve yirmisi de sonunda olmak üzere konumlandırılmıştı.⁹¹

⁸⁶ 'Ömerî, Şehâbü'd-Dîn Ahmed b. Yahyâ, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, C. 2, Thk. Kâmil Selmân el-Cubûrî, Mehdî en-Necm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Lübnan 1971, s. 338-339; Burak Gani Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili", s. 70-71.

⁸⁷ Burak Gani Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili", s. 71.

⁸⁸ Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 213-214.

⁸⁹ Berzâlî, *Târihu'l-Berzâlî*, C. 1(1), s. 538-539.

⁹⁰ Busrevî, *Târihu'l-Busrevî*, s. 164.

⁹¹ Ludovico Di Varthema, *The travels of Ludovico di Varthema in Egypty, Syria, Arabia Deserta and Arabia Felix, in Persia, India, and Ethiopia, A. D. 1503 to 1508*, Çev. John Winter Jones, Neşr. G. P. Badger, The Hakluyt Society, London 1863, s. 12-13; Ahmet Özel, "Hac (Seyahatnâmeler), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 415-416.

10. Hac Kafilesinin Güvenlik Sorunu

Uzun hac yolculuğu esnasında hacıların karşılaştıkları güçlüklerin başlıca geleni, Arapların saldırılarıydı. Özellikle devletin siyasî olarak güçten düştüğü dönemlerde (devletlerarası savaşlar, taht kavgaları, iktisadî krizler vs.) Arap kabileleri, hac kabilelerini kolay lokma olarak görmüşler ve baskınlar düzenlemişlerdir. Her ne kadar hac kafilesinin güvenliğini sağlamak üzere, sayısı yıldan yıla değişmekle birlikte, bir memlûk birliği kafiye eşlik etse de bazı yıllar bunun yeterli gelmediği, anlaşılmaktadır.

1283/681 senesinde Şâm Hac Emîri Bedreddîn es-Sevâbî, 'Şâm yolu üzerindeki Araplar'a topraklarından geçerken ve Hicaz ahalisine on bin dirheme balığ parayı kendi cebinden vermiştir. Kendisinden her deve için 20 dirhem alınmıştır. Bu on bin dirhem içinde hacılar adına verdiği 3 bin dirhem de vardır. Bu uygulama Sultan ez-Zâhir Baybars zamanından itibaren hep bu şekilde devam etmiştir.⁹²

1350/751 senesinde Mekke'de şerîfler arasındaki rekabet esnasında Şâmlı hacıların da malları yağmalanmıştır.⁹³ 1376/777 senesinde ise Mısır ve Şâm kabileleri dönüş yolunda Araplar tarafından soyulmuştur.⁹⁴

1401/803 senesinden 1404/806 senesine kadar Şâm hacıları, Timur tehdidi sebebiyle hacca gidememişlerdi. Timur 1401 senesinde Dimaşk'ı yakmış, yolların güvenliği kaybolmuş ve pek çok insan ölmüştü.⁹⁵

1408/810 senesinde dönüş yolunda Kuzey Afrikalı hacılara Şâm hac kafilesi, Gazzeli, Kudüslü, İskenderiyeli hacılar da katılmışlar ve kafiye yolda Araplar tarafından soyulmuştu. Özellikle Kuzey Afrikalı hacılar çok sıkıntı çekmişlerdi.⁹⁶ 412/814 senesinde Şâm Hac Emîri Emîr Mü'min ve Araplar arasında Zeyza'da bir mücadele yaşanmış, hac emîri yaralanmış ve aldığı yara neticesinde vefat etmiştir.⁹⁷

1437/841 senesinin hac dönüşünde *Gazze* kafilesine *Remle*, *Kudüs* ve diğer sahil şehirlerinin sakinleri ile *Yenbu'lular* da katılmıştı. Bu büyük kafilenin yolu *Mekke*'den çıktıktan sonra *el-Ezlem*⁹⁸ yakınlarında bulunan '*Anter Vadisi*'nde *Belî Kabillesi Araplarından* kırk atlı ve yüz yirmi yaya asker tarafından kesildi ve malları istendi. Kafilenin önde gelenleri *Araplara* istedikleri miktarda altın vererek yanlarından uzaklaşıp kafiye dâhil oldular. Ancak *Gazzeli* hacılar hem fikir değillerdi ve onlardan kafilenin önünde bulunanları *Araplara* ok atarak üç tanesini öldürdüler. Bunun üzerine *Araplar* kafiye saldırılar ve kafilenin mallarına, develerine ve develerin taşıdığı altın ve gümüşe, erzaka el koydular. El koydukları deve sayısı üç bin kadardı. Kafiye bulunanları acımasızca öldürdüler, esir aldılar. Bir kısmı yalın ayak ve çıplak kaçıp kurtulabilmişti ki onlar da bilahare öldüler. Daha sonra onlardan bir kısmı denizden ve karadan *Kâhire*'ye perişan bir vaziyette ulaşılar. Ama kadın erkek, kız, çocuk, çok insan ölmüştü. Ve devlet erkânından hiç kimse işlerini önemsememelerinden kaynaklı bu hadiseye aldırmadı bile.⁹⁹ *İbn Hacer* bu hadiseyi naklederken *Belî Araplarına* ilaveten *Cüheyne Araplarının* ve diğer kabilelerinde işin içinde olduklarından, kurtulabilenlerin çıplak olarak *el-*

⁹² Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 381; İbnü'l-Cezerî, *Tarihü İbni'l-Cezerî*, C. 1, s. 447.

⁹³ Makrîzî, *es-Sülûk*, C. 4, s. 118.

⁹⁴ İbn Hacer el-'Askalânî, *İnbâu'l-Ğumr*, C. 1, s. 106-107.

⁹⁵ Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 428-429; İbn Fehd, *İthâfî'l-Verâ*, C. 3, s. 421; el-Fâsî, *Şifâu'l-Ğarâm*, C. 2, s. 432.

⁹⁶ Makrîzî, *es-Sülûk*, C. 6, s. 191.

⁹⁷ İbn Hacer el-'Askalânî, *İnbâu'l-Ğumr*, C. 2, s. 493; İbn Fehd, *İthâfî'l-Verâ*, C. 3, s. 491.

⁹⁸ *Kâhire* ve *Mekke* arasında, hac yolculuğunun tam orta noktasına düşen bir menzil noktası, Kalkaşendî, *Subhu'l-'Aşâ*, C. 14, s. 386.

⁹⁹ Makrîzî, *es-Sülûk*, C. 7, s. 372-373; Ahmed er-Reşîdî, *Hüsnü's-Safâ ve'l-İbtihâc bi-Zikri Men Vuliye İmâreti'l-Hâcc*, Thk. Leylâ 'Abdüllâtîf Ahmed, Mektebetü'l-Hânci bi-Mısır, Kâhire 1980, s. 143.

*Ezlem'e ulaştıklarını ve orada öldüklerini, o yılın hac emîri Akboğa et-Türkmanî'nin o esnada el-Ezlem'de olduğunu ancak olayla ilgilenmediğini ve ertesi gün erkenden yola çıktığını belirtir.*¹⁰⁰

1462/866 senesinde Şâm kafilesi dönüş yolunda Merru'z-Zahrân Vadisi'nin yakınında el-Mevkide mevkiinde soygun girişimine maruz kalmıştı. Ancak eş-Şerîf Muhammed b. Berekât olayı işitir işitmez müdahale etmiş, 100 atlı göndererek Arapların elinden kafilenin mallarının çoğunu kurtarmaya muvaffak olmuştu.¹⁰¹ 1494/899 senesinde Gazze kafilesi Hicaz'a kendi mahmilleri ile geldiler ve okçuları hem mahmili hem de hacıları sürekli olarak korudular. Bu sayede kafileden hiç kimse zarar görmedi.¹⁰²

1494/899 senesinde Şâm hac kafilesinin emîri Erkmâs idi. Dönüş yolunda kafile 'Akabe'den çıkıp Ma'ân'a varmadan el-Hisâ' denilen yerde Araplar tarafından kuşatılmıştır. Araplar tüccarlardan bir kısmını tuttular. Tüccarlar kendilerini biner dinar vererek Araplardan kurtarmaya muvaffak oldular. Araplar her ne kadar kafiledekilere dokunmayıp kimseye zarar vermedilerse de kafiledekilerin tüm malları ellerinden gittiğinden onların tamamına yakını açlıktan, susuzluktan ve soğuktan ölmüştür. Ancak az bir kısmı Şevbek'e varabilmişlerdi. Kafilenin emîrinin Araplarla anlaşıp mallarına göz diktiği ve bu yüzden onun ve çevresindeki pek az kişinin Şâm'a varabildiği iddiaları ortaya atılmıştır.¹⁰³ Araplar gasp ettikleri hacıları ve onlardan aldıklarını Ezre'ât'da pazarda satılığa çıkarmışlar, Dimaşk ahalisinden pek çok kimse hacıları ve mallarını satın almak için buraya gelmişlerdi.¹⁰⁴

1499/904 senesinde hacılar dönüş yolunda iken Araplar el-Lecûn'da kafileye saldırmışlar, kafilenin üçte birini rehin almışlardı. Nâzirü'l-Ceyş'in¹⁰⁵ dahi 50 devesini çalmışlardı. Hacılar kendilerini ve mallarını kurtarmak için Araplarla mücadeleye girişmişler ancak bilahare Beni Lâm kabilesinin reisi Ümrân b. Mülâk'ın yardımı gelmesiyle kafileyi Arapların elinden kurtulmaya muvaffak olmuştu.¹⁰⁶

1503/908 senesinde Di Varthema yolculuk esnasında uğradıkları bir saldırıdan da bahseder. Onun da içinde bulunduğu kafile Ürdün Vadisi'ni çıktıktan hemen sonra küçük bir dağın yamacında bulunan su kuyusunda durmuş ve geceyi orada geçirmişti. Ertesi gün sabah erken saatlerde Araplardan yirmi dört bin kişi gelmiş ve su için kendilerine ödeme yapılması gerektiğini söylemişlerdi. Kafileden "Allah'ın bahsettiği su için size ödeme yapmayacağız" yanıtını aldıktan sonra ise "siz bizim suyumuzu aldınız" diyerek kavga münakaşa ve kavgaya başlamışlardı. Kafile hemen olası çatışmaya karşı hazırlık yapmış, Araplar ile aralarına kafiledeki develerden bir set oluşturmuş ve tüccarlar hemen bu seddin içine girmişlerdi. Akabinde çatışmalar başlamış ve kafile Araplar tarafından iki gün boyunca muhasaraya alınmıştı. Öyle ki her iki tarafında içme suları tükenme noktasına gelmişti. Yamacında su bulunan dağ tamamen Araplar tarafından kuşatılmıştı ve onlar sürekli olarak kafileyi zapt etmek ve soymaktan bahsediyorlardı. Kafile reisi (emîr) Kuzey Afrikalı tüccarlarla müşavere ettikten sonra Araplar'a bin iki yüz duka altın ödeme yapıldı. Ancak onlar, on bin duka altının bile sularının karşılığı olamayacağını söyledikten sonra sadece para istemedikleri ortaya

¹⁰⁰ İbn Hacer el-'Askalânî, *İnbâu'l-Ğumr*, C. 4, s. 89-90; Makrîzî, *es-Sülûk*, C. 7, s. 372-373; Burak Gani Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili", s. 74.

¹⁰¹ İbn Fehd, *İthâfû'l-Verâ*, C. 4, s. 432; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 466.

¹⁰² Cezîrî, *ed-Dürer*, C.1, s. 480.

¹⁰³ Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 480; İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân*, s. 132-133.

¹⁰⁴ Busrevî, *Tarîhu'l-Busrevî*, s. 153, 156-157; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 480.

¹⁰⁵ Memâlikü's-Sultâniyye'nin kayıtları, teçhizleri ve maaşlarının verilmesi ile Mısır ve Suriye'deki bütün askerî iktaların işleriyle uğraşan görevlidir, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 369-370; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, s. 62-63.

¹⁰⁶ Busrevî, *Tarîhu'l-Busrevî*, s. 223-224.

çıkmişti. Tedbiri elden bırakmayan kafilere reisi, kafilereyi hazırlamış, eli silah tutanlar erkekler de develerinden inerek silahlarını kuşanmışlardı. Ertesi sabah kafilere yola koyulmuş, Memlûkler ve diğer silah kullanabilecek olan erkekler ki iki yüz kırk kişi oldukları anlaşılıyor, geriden kafilereyi takip etmişlerdi. Arapların kafilereye saldırısı sonucu meydana gelen mücadele de kafilereye bir kadın ve bir erkek attıkları oklar sonucu ölmüş, bunun haricinde zarar gören olmamıştı. Ama Araplardan ölenlerin sayısı bin altı yüz kişiydi. Toplam üç yüz kişinin, altmışı memlûk olmak üzere, bu kadar çok kişiyi öldürebilmelerinin sebebi ise onların tamamen çıplak, zırhsız ve atlarının eyersiz olması sebebiyle kontrollerinin zayıf olmasından kaynaklanmaktaydı.¹⁰⁷ Yine aynı yıl 9 Ağustos 1502/4 Safer 908 tarihinde Dimaşk'a hacılar ile ilgili haber geldi. Buna göre Mekke Şerifi'nin kardeşi Câzân, Mekke'nin girişinde Mısır kafilelerinin önünü keserek onlardan para ve mal istemiş ancak Mısır kafilelerinin hac emri onu oyuna getirerek sağ salım Mekke'ye girmeyi başarmıştı. Câzân bundan sonra Şâm kafilelerinin yolunu kesti ve onlardan taleplerde bulundu. Kafilere kendilerinden isteneni veremeyince Mekke girişinde gasp edildi.¹⁰⁸

1507/912 senesinden 1511/ 916 senesine kadar dört sene müddetle dâhili sorunlar sebebiyle Şâm hac yolu üzerinden hac yapılamamıştı. Ancak 1511 senesinde münadiler hacca gideceklerin hazırlanmasını, hac zamanı gelince kafilelerin çıkacağını ilan ettiler. Emîr Esbay hac emri tayin edildi. Şâm'dan hac kafileleri gideceğine Dimaşk halkı ve esnafı da çok sevinmişti. Zira hacın iptal olunduğu senelerde şehirde hac ekonomisi de çökmüş, pek çok şeyin üretimi durma noktasına gelmişti. Hac kafileleri hazırlandıktan sonra yola çıktı. Ancak kafilere yol boyunca Arapların tehlikesinden dolayı Tebük yolunu değil, Gazze yolunu takiple Hicaz'a gitti.¹⁰⁹

1519/924 senesinde hacılar dönüş yolunda iken Âlu Dağım Arapları Tebük'ten hareket ettikten sonra Mekâbirü'l-Kalenderiyye yakınlarında kafilereyi durdurmuşlar, hacılar ve Uhayder arasına girmişler ve kafilereye saldırmışlardı. Bütün gün süren mücadele neticesinde kafilere savaşı kazanmış hatta Arapların liderlerinden 3 tanesini ve çok sayıda da atı ele geçirmeye muvaffak olmuştu. Hacıların kazanmasındaki en büyük sebep yanlarında ateşli silah olarak 100 tane tüfek olmasındandı. Kafilere mücadeleden sonra Sonra Uhayder'e sağ salım ulaştı. Dimaşk'ta müjde davulları vuruldu.¹¹⁰

11. Tabiat Hadiselerinin Hac Üzerine Etkisi

Kıtlık/kuraklık ve bunlarla beraber ortaya çıkan fiyat hareketleri, sıcak hava, kar, soğuk ve sıcak (çöl) rüzgârları bazı yıllar hac vazifesinin yapılamamasında ve de sair yıllarda da hacı adaylarının önündeki en büyük engellerden birisiydi. Bu tabiat hadiseleri de en az hac yolunun güvenliği kadar önemliydi.

Örneğin; 1305/704 senesinde hacılar yolları boyunca susuzluk, kıtlık, fiyatların yüksekliği, aşırı sıcak gibi zorluklara duçar olmuşlar, kurumuş su kaynaklarının yanında pek çok hacı vefat etmişti. Hacılar kuraklıktan kaçmak için en-Nâr Vadisi yerine başka bir yola sapmışlar ve bu yolda da pek çoğu ölmüştü.¹¹¹

1346 / 746 senesinde havaların kurak gitmesi önceleri herkesi endişelendirip pek çok kişiyi hacca gitmekten dahi men ettiyse de bilahare yağın yağmur herkesi ferahlatmıştı. Ancak bu

¹⁰⁷ Ludovico Di Varthema, *The Travels of Ludovico di Varthema*, s. 14; Burak Gani Erol, "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili", s. 72.

¹⁰⁸ İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân*, s. 211.

¹⁰⁹ İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân*, s. 276.

¹¹⁰ İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân*, s. 387.

¹¹¹ Makrîzî, *es-Sülûk*, C. 2, s. 383

sene hac kafilesi es-Sanemeyn’de şiddetli bir yağmura yakalanmış ve bu sebeple burada günlerce kalmışlardı. Kafile bilahare yola devam ettiğinde ise Zura’ mevkiine varamadan tekrar şiddetli bir yağmura yakalanmış, hacıların pek çoğu geri dönmek zorunda kalmıştı. Kafiledeki kadınların Zura’ ve es-Sanemeyn arasında çıplak ayak yürümekten ayakları uyuşmuş ancak Busrâ’ya vardıklarında rahata ermişlerdi.¹¹²

1399/801 senesinde ilginç bir hadise olmuş, hacılar yiyip içip istirahat ettikten sonra yürümeye devam etmişler ve sonrasında yere düşüp çırpınarak ölmüşlerdi. en-Nâr Vadisi’nde, Râbiğ’de, Haremeyn’de bu şekilde pek çok hacı hayatını kaybetmişti. Bunun sebebinin şiddetli sıcak olması muhtemeldir.¹¹³ 1423/827 senesinde, Şâm hac kafilesi dönüş yolunda sıcak ve rüzgar sebebiyle Bilâdu Hevran’da¹¹⁴ büyük zorluklara duçar olmuş, Dimaşk naibi Tönbek el-Becâsî, onlara erzak takviyesi yapmıştı.¹¹⁵

1493/898 senesinde Şâm ve Halep hacıları iki ayrı grup olarak hacca gitmişlerdir. Halep kafilesi Râşide yolunu takip ederek gittiğinden su sıkıntısı çekmemişti. Ancak Şam hacıları mutat güzergâhı takip ettiklerinden susuzluktan mustarip olmuşlardı. Aynı yıl Mekke’de yiyecek sıkıntısı vardı ve sıcak çok fazla olmuş, hacılar gündüz sıcaklığının şiddetinden büyük ıstırap çekmişler ve bir kısmı da vefat etmişti.¹¹⁶

22 Haziran 1505/19 Muharrem 911 tarihinde Dimaşk’a gelen haberde hacıların büyük zorluk çektikleri yazmaktaydı. Hacılar 16 gün Mekke’de, 1 hafta Medine de, Sahra’da ise 13 gün geçirmişlerdi. Hacılar el-Ganâim Vadisi’nde ve Huley’te şiddetli bir rüzgâra yakalanmışlar ve pek çok hacı ölmüştü.¹¹⁷

12. Şâm Hac Yolu

Dünyanın çeşitli yerlerinden kutsal topraklara ulaşmaya çalışan hacıların dört ana güzergâhından birisi olan Şâm yolu hususî öneme sahip yollardan birisiydi. Bu yolun en önemli şehri ise kuşkusuz Dimaşk idi. Memlûk Devleti’nin temelini oluşturan iki büyük merkezden birisi olan ve Şâm’ın merkezi konumundaki Dimaşk şehri, siyasî, iktisadî ve askerî öneminin yanı sıra, Kâhire’den sonra mahmil törenlerinin yapıldığı ikinci merkez ve Arap, Türk, Moğol ve İran hacılarının toplanma merkeziydi. Dimaşk merkezli Şâm hac yolu İslamiyet’in ilk dönemlerinden itibaren oldukça önemli olup her dönem ilgi ve ihtimam gösterilmiştir.

Kureyş kabilesi tarafından Yemen ve Şâm arasında ticaret maksadıyla kullanılan yollardan olan Şâm yolundan Kuran-ı Kerîm’de Kureyş Suresi’nin birinci ve ikinci ayetlerinde bahsedilmekte ve “*Li’î lâfi Kurayş’in, İlâfihim Rihleteşşitâi Vessayf*” denilerek bu yola vurgu yapılmaktadır. Ayet-i Kerîme’de “*Şitâ*” kelimesi ile kışın Yemen’e, “*Sayf*” kelimesi ile de yazın bu bölgeye yapılan ticarî yolculuklardan bahsedilmektedir.¹¹⁸ Kafileler Hicaz’dan Şâm’a giderken başlıca iki güzergâhı kullanmaktaydılar. Bunlardan birisi Medîne – Tebük – Busrâ ve

¹¹² İbn Kâdî Şühbe, *Tarihu İbn Kâdî Şühbe*, C. 2, s. 451; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. 18, s. 482-483.

¹¹³ İbn Kâdî Şühbe, *Tarihu İbn Kâdî Şühbe*, C. 4, s. 65; İbn Hacer el-Askalani, *İnbâu'l-Ğumr*, C. 2, s. 92; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 428.

¹¹⁴ Dimaşk’ın güney sınırından başlayıp Busrâ’yı da içine alan, oldukça geniş bir sahayı ve pek çok köye havi bölge, Yakut el-Hamavî, Ebû ‘Abdillâh Şihâbiddîn Yakut b. ‘Abdillâh, *Mu’cemu'l-Buldân*, C. 2, Dâru Sâdır, Beyrut 1977, s. 317.

¹¹⁵ Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 1, s. 442; İbn Hacer el-Askalani, *İnbâu'l-Ğumr*, C. 3, s. 334.

¹¹⁶ İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân*, s. 126-127.

¹¹⁷ İbn Tolun, *Müfâkehetü'l-Hillân*, s. 234.

¹¹⁸ <https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir/Kureys-suresi/6194/1-4-ayet-tefsiri>; Muhammed Hamidullah, “Hz. Peygamber’in İslâm Öncesi Seyahatleri”, Terc. Abdullah Aydın, *Atatürk Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi Dergisi*, S. 4, 1980, s. 328; Emin Işık, “Kureyş Suresi Üzerine Bir Tefsir Denemesi”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, 1995, s. 11.

Dımaşk ana eksenli Tebûk yoludur. Hz. Peygamber amcası Ebû Tâlib ile Hz. Hatice adına Şâm'a ticaret yaparken bu yolu kullanmıştır.¹¹⁹ İslâm orduları da Yezid b. Ebî Süfyân ve Ebû Ubeyde b. Cerrâh ve Şurabbîl b. Hasene idaresinde Şâm şehirlerini fethederken bu yolu kullanmışlardır.¹²⁰ Diğer yol ise Kızıl Deniz sahili yolunun takip edildiği Gazze - 'Akabe eksenli *Mu'rika* olarak da maruf güzergâhtır. Bu güzergâh Kureyş kabilesinin Şâm'a giderken kullandığı yollardan birisiydi. Hz. Peygamber'in büyük dedesi ve Benî Hâşim'in atası olan Hâşim b. 'Abdümenâf'ta bu yolu kullanarak gittiği Gazze'de vefat etmiş ve burada gömülmüştür.¹²¹ Hz. Ömer Selmân'a bir seferinde "*Medîne yahut Mu'rika yolunu mu kullanacaksın?*" diye sorarak bu yolu kastedmişti.¹²² Gazze yolu Memlûkler döneminde ana güzergâh olarak kullanılmamış, Tebûk yolunun kullanılmadığı zamanlarda alternatif yol olarak tercih edilmiştir. Şâm ve Şâm üzerinden hacca giden hacıların sürekli kullandıkları Tebûk yolu ve menzilleri, Haçlı seferleri tehdidi sebebiyle inkıtaya uğradığı yaklaşık 200 yıllık süre haricinde sürekli olarak açık kalmıştır.¹²³

13. Tebûk Yolu ve Menzilleri

Şâm hac kafilesi genellikle Şevvâl ayının 15'inde hac emîrinin riyaseti altında, 728 mil, 242 fersah¹²⁴ sürecek olan kutsal yolculuğuna¹²⁵, yolculuğun başlangıç noktası olarak kabul edilen *Kubbetü'l-Hacc*'dan hareketle başlardı.¹²⁶ Buradan sonra kabile yolculuğun ilk menzili ve tüm hacıların toplanma merkezi olan *Kusve*'ye varırdı.¹²⁷ Geniş bir ova olan ve bir akarsuyun bulunduğu Kusve'de kabile bir ya da iki gün kalır¹²⁸ ardından Dımaşk'a uzaklığı altı fersah olan ve *Bilâdu Hevrân*'ın ilk köyü olan *Sanmeyn*'e giderdi.¹²⁹ Sanmeyn'den Bilâdu Hevrân'ın küçük köylerinden olan ve Dımaşk'a uzaklığı yaklaşık 3 merhale¹³⁰ olan *Zere*'ya¹³¹ varılırdı. Kabile Zere'da iki gün kaldıktan sonra 3 merhale uzaklıktaki *Busrâ*'ya gider ve Dımaşk'ta hazırlıklarını tamamlayamadığı için kabileye yetişemeyenleri beklemek maksadıyla Busrâ'da 3 yahut 4 gün kalırdı.¹³² Hz. Peygamber, peygamber olmadan önce Hz. Hatice'nin sermayesi ile ticaret yapmak için bu beldeye gelmişti. Busrâ'da Hz. Peygamber'in devesinin çöktüğü yerde

¹¹⁹ Muhammed Hamidullah, "Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri", s. 331-332.

¹²⁰ Belazuri, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Buldân*, Terc. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 127-128; İsrâfîl Balcı, "Şam Bölgesi Fetihleri", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*, C.2, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 173-175.

¹²¹ İbrahim Sarıçam, "Hâşim b. Abdümenâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C.16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 405-406.

¹²² Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, C. 5, s. 155.

¹²³ Makrîzî, Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali, *el-Mevâ'izü'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hutat ve'l-Asâr*, C. 1, Thk. Muhammed Zeynuhum - Mediha eş-Şerkâvî, Mektebetü Medbûlâ, Kâhire 1998, s. 566-567.

¹²⁴ 1 fersah yaklaşık 3 mil olup bu da yaklaşık olarak 6 km. ye tekabül etmektedir, Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 12, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 412.

¹²⁵ Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 2, s. 47.

¹²⁶ Eyüp Sabrî Paşa, *Mir'âtü'l-Cezîreti'l-'Arab*, thk. Ahmed Fu'ad Mütevellî, es-Safsâfî Ahmed el-Mursî, Dârü'l-Âfaki'l-'Arabîyye, Kâhire 1999, s. 171.

¹²⁷ Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, C. 4, s. 461; İbn Battuta, Ebû 'Abdullah Muhammed et-Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 117; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Cezîreti'l-'Arab*, s. 171.

¹²⁸ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 2, s. 343; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 2, s. 58.

¹²⁹ Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 2, s. 58; İbn Battuta, *Seyahatnâme*, s. 117.

¹³⁰ Merhale bir yolcunun normal yürüyüşle bir günde, ortalama 8 saat yolculuk yapmak suretiyle, gidebileceği uzaklık için kullanılan bir tabir olup, konak ile aynı anlama gelmektedir. 1 merhale 8 fersaha yahut 24 mile tekabül etmektedir, Cemal Çetin, "Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihi Süreci", *Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*, Ed. Hasan Bahar vd., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya 2013, s. 454.

¹³¹ Eyüp Sabri Paşa buranın adını Ezreğât olarak kaydeder, *Mir'âtü'l-Cezîreti'l-'Arab*, s. 171.

¹³² Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 2, s. 343; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 2, s. 59.

büyük bir mescit inşa edilmişti. Hevrân ahalisi Busrâ'da toplanır, hacılar da buradan ihtiyaçlarını temin ederlerdi.¹³³

Busrâ'dan kalkan kafilenin bir sonraki durağı uzaklığı 2 merhale olan *Zîzâ' / ez-Zurkâ'* dır. İçme suyu ihtiyacının suyu gür bir akarsudan karşılandığı *Zîzâ'* çok sayıda hurma bahçesi vardır.¹³⁴ Burada bir yahut iki gün kalındıktan sonra yola devam edilir ve 2 merhale daha gidildikten sonra kafilenin üç yahut dört gün kaldığı *Zîrâ'*ya ulaşıldı.¹³⁵ *Zîrâ'*dan yola devam edilir ve Kerek yakınlarında büyük bir köy olan ve yanında bir akarsuyun bulunduğu *el-Leccûn'*a varılırdı. *el-Leccûn'*dan 5 merhale gidildikten sonra *Hısnu Ğurâb (Karga Kalesi)* olarak maruf *Kerek'*e vasıl olunur ve üç yahut dört gün *es-Seniyye* denilen yerde kalınırdı.¹³⁶ Kerek, bütün vadiyi kontrol altında tutan, her köşesinden derelerin aktığı oldukça büyük ve kalesi ile meşhur bir kentti. Taşlar delinerek yapılmış tek bir kapısı vardı. Bu kapıdan geçtikten sonra yine kayalara oyulmuş uzun bir dehlizden geçilerek şehre giriş yapılırdı.¹³⁷ Kerek ekili dikili münbit arazilere sahipti.¹³⁸ Kerek'ten sonra 2 merhale gidilerek *el-Hisâ'*ya ulaşıldı. *el-Hisâ'* ve sonrasındaki yerleşim yerleri kendisinden öncekilere hiç benzemezdi. Çünkü öncesindekilerin her birisi mamur beldeler olup içime elverişli suları, çarşıları, pazarları bulunurdu.¹³⁹ *el-Hisâ'*dan sonra 2 merhale kat edilerek *Ma'an'*a varılır ve burada üç gün kalınırdı.¹⁴⁰ *Ma'an'*, Şâm'ın son, Hicaz'ın ilk şehri olması bakımından önemliydi. Her türlü gıda maddesinin temin edilebildiği mühim bir çarşısı vardı.¹⁴¹ Lakin suları çok iyi değildi ve ancak mecbur kalınırsa içilirdi.¹⁴² *Ma'an'*dan 3 merhale yahut 2 gün sonra suyun bulunmadığı *'Akabetü's-Savân'*a varılırdı.¹⁴³ *Ma'an'* ve *'Akabetü's-Savân'* arası çöl olup burası hakkında *"giren rahmetli, çıkan devletli"* diye bir söz vardır. Oldukça meyilli ve engebeli bir yapısı olduğundan hacılar burada büyük güçlük çekerlerdi. Su olanakları da oldukça kısıtlıydı.¹⁴⁴ Çölden 2 merhale sonra kabile *Zâtu Hacc* mevkisine ulaşırdı.¹⁴⁵ *Zâtu Hacc* çevresine göre aşağıda kalan, her hangi bir yerleşimin olmadığı bir mevki idi. Ancak suyu oldukça tatlıydı.¹⁴⁶ Yoluna devam eden kabile hiç su bulunmayan *Beldah Vadisi'*ne ve ardından da uzaklığı Zatu Hacc'a 4 merhale olan ve Hz. Peygamber'in gazada bulunduğu *Tebük'*e varırdı. Rivayete göre, *Tebük'*te görülen bir kaynağın suyu daha önce gayet zayıfmış, ipil ipil akarmış. Hz. Peygamber burada abdest aldıktan sonra suyu gürleşmiş ve halen de aynı şekilde akmaktadır. Hacı kafilesi *Tebük'*e varınca silahlarını kuşanır, kılıçlarını sıyıdır ve hamle edercesine yürüyerek hurma dallarına kılıçlarını sallarlardı. Bu esnada da *"Peygamberimiz bu şehre böyle girdi"* derlerdi. Kabile *Tebük'*te bulunan su kaynağında mola verirdi. Herkes kana kana su içer, develerini sularlardı. Sucular bu kaynağın etrafına inerek manda derisinden yapılmış büyük tulumlarıyla develerini sularlar, diğer kaplarını doldururlardı. Emîrlerden yahut büyüklerden her birinin kendine ait bir tulumu vardı. O tulumla hem develerine hem de arkadaşlarınıninkilere su getirir; kap kaçak ne varsa doldururlardı. Diğer hacılar ise birkaç dirhem karşılığında kendi devesini

¹³³ İbn Battuta, *Seyahatnâme*, s. 117.

¹³⁴ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Cezireti'l-'Arab*, s. 174.

¹³⁵ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 2, s. 343; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 2, s. 58-59.

¹³⁶ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 2, s. 343, İbn Battuta, *Seyahatnâme*, s. 117-118; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 2, s. 60.

¹³⁷ İbn Battuta, *Seyahatnâme*, s. 117-118.

¹³⁸ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Cezireti'l-'Arab*, s. 174.

¹³⁹ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 2, s. 343; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 2, s. 60.

¹⁴⁰ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 2, s. 343.

¹⁴¹ İbn Battuta, *Seyahatnâme*, s.118; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 2, s. 61.

¹⁴² Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Cezireti'l-'Arab*, s.174.

¹⁴³ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 2, s. 343; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 2, s. 61.

¹⁴⁴ İbn Battuta, *Seyahatnâme*, s.118.

¹⁴⁵ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 2, s. 343; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 2, s. 61.

¹⁴⁶ İbn Battuta, *Seyahatnâme*, s. 118; 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 2, s. 343; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 2, s. 63.

sulamak ve kırbasını doldurmak üzere orada çalışan sucularla anlaşır.¹⁴⁷ Burada bir gün / dört gün¹⁴⁸ kalınır ve arkasından başlayan çöl için hazırlık yapıldı. Tebük'te su bulunmakla birlikte bu su bozulmaya oldukça müsaitti. Taşıma esnasında süratle kokusu ve tadı değişirdi. Ayrıca az miktarda da hurma ağacı bulunurdu. Hacılar burada alışveriş yaparlardı.¹⁴⁹ 1330/731 senesinde Şâm Nâibi Tengiz, Şâm hac yolunu ıslah edip genişletirken buradaki kaynağını da genişletip ıslah etmiştir.¹⁵⁰ Eski adı *el-Eyke* olan Tebük'ün Hz. Şu'ayb'ın peygamber olarak gönderildiği *Medyen* ile aynı yer olduğu söylenildiği gibi, aynı halka sahip olan ve karşı karşıya bakan iki şehir olduğuna dair rivayetler de vardır.¹⁵¹

Hac kafilesi Tebük'ten sonra büyük bir çöle girer, korkarak gece gündüz ilerler ve Hicaz'ın büyük şehirlerinden olan *el-'Ulâ*'ya giderdi. Tebük'ten *el-'Ulâ*'ya gidilirken ikisinin ortasında yer alan *el-Uheyder Vadisi*'ne kadar hiç su bulunmazdı. *el-Uheyder*'de suyu tüm hacıların ihtiyacını karşılamaya yeterli olmayan ve vadinin ismi ile birlikte anılan, ağzı kova girmeyecek kadar dar bir kuyu bulunurdu. Bu güzergâhı kullanan Şâm tüccarları kuyuyu ıslah etmek için gayret ettilerse de başarılı olamamışlardı. Buranın suyu yağmur sularının birikmesiyle oluşan havuzlardan ibarettir. Bu sular da hacıların kısmetine bazen bulunur bazen bulunmazdı.¹⁵² 1372 senesinde Şâm hacıları dönüş yolunda *el-Uheyder*'de şiddetli bir kuraklık ve susuzluğa yakalanmışlar ve pek çok kişi ölmüştü. Bunun sebebi ise şuydu: Kafile giderken uğradığı *el-Uheyder*'de konakladığında hac emîri buradaki suyun azlığından mütevellit görevlilere artezyen vurdurup havuzlara doldurtmuş, hacılara bolca su sağlamıştı. Dönüşte de hacılar, aynı giderken olduğu gibi burada bol su olduğunu düşünüp tedbirsiz gelmişler, yol boyunca yanlarındaki suyu bol kullanıp birbirlerine ikram etmişler hatta develere bile kendi sularından içirmişlerdi. Ama buraya geldiklerinde ne artezyenlerin kaldığını, ne havuzlarda suyun olduğunu ne de kuyuda su bulunmadığını görünce, kuyu başında susuzluktan ve sıcaktan pek çoğu ölmüştü.¹⁵³

İbn Battuta Tebük ve *el-'Ulâ* arasındaki çölü şöyle tarif eder: “*Kervan hareket ederek bahsettiğimiz tehlikeli çölden gece gündüz yoluna devam eder. Sahranın tam ortasında cehennem vadisine benzeyen el-Uhaydır adında bir çukur vardır. Geçmiş yılların birinde suların semûm (sam) yeliyle kuruyup bir kırbasının 1000 dinara satıldığı, fakat suyu satanın da alanın da helak olduğu, vadide dikili bir taştta yazılıdır. Daha sonra Eyyûbîlerden Melik Muazzam'a (İsâ b. el-'Âdil Ebî Bekir b. Eyyûb b. Şâzî) (ö. 624) nispet edilen Birketü'l-Muazzam'a inilir. Orada bazen yağmur iyi yağar, su birikir; bazen de kuraklık her tarafı kırar geçirir.*”¹⁵⁴ Kafile *el-'Ulâ*'ya gelmeden yarım gün önce *Semûd* kavmiyle ilgili meşhur *Hicr Kuyusu*'na gelirdi. Bu kuyunun suyu gürdür ama Hz. Peygamber Tebük Savaşı'nda buradan geçerken devesini hızlandırarak kimsenin o kuyudan içmemesini emrettiğinden dolayı, çok susamış olsalar bile hacılar bu kuyudan su içmez, kim bu suyla hamur yoğurmuşsa kendi yemez, devesine yedirirdi. Burası *Semûd* kavminin şehridir. Bu kavim, kırmızı kayalık dağların böğrüne evler oymuştur. Eşikleri nakışlarla süslü, uzaktan görenler, buraların henüz yapıldığını zanneder. Bu kavmin çürümüş kemiklerini evlerde görmek mümkündür. Sâlih Peygamber'in

¹⁴⁷ İbn Battuta, *Seyahatnâme*, s. 118-119.

¹⁴⁸ İbn Battuta, *Seyahatnâme*, s. 118.

¹⁴⁹ 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 2, s. 343; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 2, s. 61.

¹⁵⁰ İbnü'l-Cezerî, *Tarihu İbni'l-Cezerî*, C. 2, s. 465; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. 18, s. 333.

¹⁵¹ Yakut el-Hamavî, *Mu'cemu'l-Buldân*, C. 1, s. 291; Cüneyt Eren-Muharrem Yıldız, “Kur'an-ı Kerim ve Kitâb-ı Mukaddes'te Şuayb Aleyhisselam”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S. 2, 2002, s. 111.

¹⁵² İbn Battuta, *Seyahatnâme*, s. 119; 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 2, s. 344; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Cezireti'l-'Arab*, s. 174.

¹⁵³ İbn Hacer el-'Askalani, *İnbâu'l-Ğumr*, C. 1, s. 33.

¹⁵⁴ İbn Battuta, *Seyahatnâme*, s. 119; 'Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 2, s. 344; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Cezireti'l-'Arab*, s. 176.

devesinin çıktığı yer dahi orada iki dağ arasındadır. Civarda bir mescit kalıntısı vardır. Halk orada namaz kılar.¹⁵⁵ Hicr Kuyusu'ndan bir sonraki menzil el-'Ulâ ise yaklaşık yarım merhaledir.¹⁵⁶

Tebük ve el-'Ulâ'ya arasındaki mesafe İbn Battuta'ya göre 6 gün, Ömerî ve Cezîrî'ye göre ise yaklaşık 12 merhale¹⁵⁷ kadardır. el-'Ulâ büyük ve güzel bir kasaba olup akar suyun olduğu, hurmalık, bahçelik bir yerdir. Halkı iyi ve ahlaklı insanlar oluşur. Hacılar burada fazla eşyalarının bir kısmını dönüşte almak üzere emanete bırakırlar. Kafiye el-'Ulâ'da iki ila dört gün olmak üzere konaklar, ihtiyaçlarını temin ederler, elbiselerini yıkarlar. Şâm yöresinin Hristiyan tüccarları el-'Ulâ'ya kadar gelseler dahi daha ileri geçemezler. Burada hacılara azık, yolluk vesaire satarlardı.¹⁵⁸

Kafiye el-'Ulâ'dan Hüdeyye'ye¹⁵⁹ gitmek üzere yola koyulurdu. Hüdeyye ve el-'Ulâ arası yaklaşık 5 merhaledir.¹⁶⁰ el-'Ulâ'dan hareket ettikleri günün ertesi *Attâs Vadisi*'ne inilir. Burası çok sıcaktır. Öldürücü semûm yeli burada eser. Bir seferinde kafiye şiddetli bir semûm yeline tutulmuş da pek az kimse kurtulmuş. O seneye "*Emîr Câlîkî* senesi" denmiş. Attâs Vadisi'nden yola devam edilerek Hüdeyye'ye varılır. Hüdeyye, oradaki vadide yeraltından çıkan su sızıntısıdır. Eşleyip çıkarırlar ama suyun lezzeti yoktur. Hüdeyye'nin suları içime elverişli olmayacak kadar tuzludur. Çukur olduğu için sel suları burada birikir. Bu sudan içenin midesi guruldamaya başlar ve ardından da ishale yakalanır. Ancak ilaçla tedavi edilebilir.¹⁶¹ Hüdeyye'nin suları ancak yağmurlu mevsimde sel suları ile beslendiği zaman içilebilir hale gelirdi. Hatta bazı yıllar burada büyük nehirler gibi sel suları akardı. Ansızın bastıran yağmurların oluşturduğu ve kumla karışıp balçık halini alan bu sellerde boğulanlar dahi olurdu.¹⁶² Kafiye Hüdeyye'den sonra 5 merhale daha giderek '*Uyûnu Hemze*'ye varırdı. Bu ikisi arasında bulunan '*Atab, el-'Akabetü's-Sevdâ*', *el-'Uzâm Vadisi* ve *en-Nahleteyn* mevkiileri oldukça meşakkatliydi. Pek çok hacı senelerce ansızın meydana gelen seller yahut aşırı sıcaklar sebebiyle ölmüştü. Yazın sıcağında dahi aniden bastıran yağmurun sebep olduğu seller, dağların eteklerinden boşalır, dar boğazlardan geçerek ivme kazanır, hacıların kaçmasına olanak vermezdi. Ayrıca kumları ve kayaları adeta köze çeviren, bütün su kaynaklarını kurutan semûm yeli de pek çok hacı ve devenin ölümünden mesuldü.¹⁶³ Kafiye '*Uyûnu Hemze*'den sonra ise Medine gelirdi.

Ancak Memlûklerin son zamanlarında yahut Osmanlının Mısır ve Şâm'daki ilk dönemlerinde bu hac rotasının menzillerinin bir kısmının değiştiği anlaşılmaktadır. Cezîrî bu rotayı ve menzilleri şöyle tarif eder: "*Kubbetü Yelboğa kafilinin ilk menzildir ve kafiye burada yedi gün kalırdı. Ardından Kubbetü'l-Hacc'a gider ve burada iki gün kalırdı. Burası nehirlerin aktığı, içimi hoş suların olduğu bir yerdi. Kafiye Kubbetü'l-Hacc'dan sonra Cisirü'l-Kusve'ye ulaşırdı. Burada el-A'rec Nehri bulunurdu. Kusve'den sonra bir akarsuyun yanına kurulmuş Zü'n-Nûn Hanı'na ulaşıldı. Bu handan sonra Kuteybe'ye ulaşıldı. Kuteybe'de eski bir han ve bir su pınarının bulunduğu ve bu sebeple kafilelerin rağbet ettiği bir yerdi. Bir sonraki durak el-Müzeyrîb idi. Burada inşası yeni bitmiş bir kale bulunurdu. Kafiye el-Müzeyrîb'de yedi gün kaldıktan sonra yoluna devam eder, et-Taktîr'e ve oradan da Ezra'ât'a giderdi. Ezra'ât,*

¹⁵⁵ İbn Battuta, *Seyahatnâme*, s. 119; Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Cezireti'l-'Arab*, s. 176-177.

¹⁵⁶ Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Cezireti'l-'Arab*, s. 178.

¹⁵⁷ Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 2, s. 63.

¹⁵⁸ İbn Battuta, *Seyahatnâme*, s. 119; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 2, s. 63.

¹⁵⁹ Eyüp Sabri Paşa bu beldenin adını Şâbu'n-Na'âm olarak verir, *Mir'âtü'l-Cezireti'l-'Arab*, s. 171.

¹⁶⁰ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 2, s. 344.

¹⁶¹ İbn Battuta, *Seyahatnâme*, s. 119.

¹⁶² Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 2, s. 344; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 2, s. 63-64.

¹⁶³ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, C. 2, s. 345; Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 2, s. 64.

Bilâdu Hevrân'ın son mamur ve yerleşik köyü olup burada su kuyuları bulunurdu. Ezra 'ât'dan sonra suyun bulunmadığı bir tepe üzerine kurulmuş eski bir han olan Hânu'l-Müfferrik'e ulaşıldı. Ardından bir pınarın bulunduğu ez-Zerkâ' menziline varıldı. Ez-Zerkâ'da tepe üzerinde Kasrı Şebîb bulunurdu. Buradan hiç suyun bulunmadığı el-Belkâ'nın ilk yerleşim yeri olan Re'su Balâta'ya varıldı. Re'su Balâta'dan hareket eden kâfile Hânu Kıyadi Sahren'i geçtikten sonra ikinci vakti susuz bir yer olan Hânu'l-Katrânî'ye inerdi. Eskiden kâfileler Hânu'l-Katrânî'den el-Lecûn denilen eski bir köye inerler ve burada üç gün kalırlar ve akabinde Kerek'e inerlermiş. Ama bu uygulama yaklaşık sekiz sene önce terkedilmiş ve bunun yerine artık el-Hisâ'ya iniliyor. Bir akarsuyun bulunduğu el-Hisâ'da yemyeşil bir ova var. Tacirler buraya arpa, tavuk ve başka şeyler getirip satarlar. Kâfile el-Hisâ'da kalmadan Hanu 'Uneyze'ye doğru hareket eder. Bu konağın olduğu mahalde yaz kış soğuk eksik olmazdı. Buranın Arapları eğer kâfile reislerinden razı iseler kâfile için Şevbek'ten erzak getirirler ve hacılara satarlardı. Kâfile yoluna devam eder ve akan kaynaklar bulunduğu, ara sıra tüccarlarından uğradığı Ma'ân'a giderdi. Ma'ân'dan eş-Şeyyidiyye şeklinde isimlendirilen 'Akabetü's-Savân'a, et-Tubeyliyye'ye ve bilahare çukurluk bir yer olan Tezvîdetü Sarar geçilerek ve Zâtü Hacc'a varıldı. Burada et-Tâbût adı verilen mübarek bir yer bulunurdu. Rivayete göre Hz. Peygamber burada elleri ile toprağı kazmış ve su çıkmıştı. Çıkan bu suyun hemen yanında eskiden inşa edilmiş bir sarnıç bulunurdu. Yaklaşık beş sene boyunca hacılar buradan su içmişlerdi. Buradan dümdüz bir yer olan ne bir tepenin ne de su kaynağının olduğu Buseyta Ovası'na gidilirdi. Buseyta'dan da Tebük göletine inilirdi. Bu gölet oldukça büyük olup etrafı mamur ve hurmalık olup hemen yakınında Tebükü'l-Kadîme adı verilen bir su kaynağı vardı. Hz. Peygamber buraya gazvede bulunmuştu. Kâfile buradan sonra Karandeliyye adlı bir mağara önünde konaklardı. Bu menzil Araplar arasında Haşîmu Birek adıyla maruftu. Karandeliyye'den sonra sırasıyla 'Akabetü'l-Uheyder ile 'Akabe geçilir ve Uheyder Kalesi'ne varıldı. Kalenin ortasında kuyu bulunurdu. Dışında ise üç tane sarnıç bulunurdu ve kuyudan bu sarnıçlara deve sırtında su taşınırdı. Bazı tüccarlar buraya ot, balık ve koyun getirilerdi. Uheyder Kalesi'nden sonra es-Sânî ve Ebû Hubeyb Vadileri geçilir ve Birketü'l-Mu'azzam'a inilirdi. Burası büyük bir sarnıç olup sel suları doldururdu. Birke'den el-'Akayri' ve Şakku'l-'Acûz denilen yere varıldı. Bu mevkide bazı vakitler yağmurlardan kaynaklı su bulunurdu Buradan sonra Hz. Peygamber'in oturduğu mübarek yer geçilir el-Hicr Kuyuları'na ve Medâinu Sâlih'e gidilirdi. İbn Havkal "Takvîmu'l-Buldân" adlı eserinde şöyle der: "el-Hicr dağlar arasındadır. el-Kurâ Vadisi'nden bir gün uzaklıktadır. Hacılar ise bu mesafeyi en fazla beş günde katederler. el-Hicr kayaları olan Semûd kavminin kayaları oyduğu vadidedir. Ben Allah'ın Kuran-ı Kerim'de bahsettiği¹⁶⁴ bu oyulmuş kayaların olduğu dağı gördüm. Bu dağa el-Esâlib adı verilir. Bu dağ Şâm hacılarının indiği dağ olup el-'Ulâ'dan Şâm tarafına doğru yarım merhale uzaklıktadır. Rivayetlere göre Hz. Peygamber buranın suyunu içilmesini yasaklamıştır." Hicr Kuyuları'ndan sonra büyük bir pınar bulunduğu el-'Ulâ'ya varıldı. Pınarın bulunduğu yerde tüccarların ticaret yaptığı hurmalık bir köy vardır. Kâfile burada 2 gün konaklar ve ardından Matareyn'e gidilirdi. Matareyn, Hafâiru'z-Zemûd yakınlarında düz ve geçimi kolay bir arazidir. Matareyn'den Araplar arasında Dâru'l-Hamrâ' adıyla bilinen Ş'abu'n-Na'âm'a varılır ve yola devamla Hüdeyye ve Mâlih'e geçilirdi. Bu ikisinin suları fazla tuzlu olduğu için içime uygun değildir. Mâlih'ten ne ot ne de içilecek suyun bulunduğu Fahleyetn'e varılır ve ardından yağmur suları hariç suyun bulunmadığı Nakbu 'Alî'ye gelinirdi. Kâfile yoluna devam edip el-Kurâ ve el-'Akik Vadileri geçildikten sonra 2 gün kalacağı Hamza Kuyuları'na varıldı. Bu mevkide artık mahmil süslenirdi. Zira burası Medine'nin konağıdır. Kâfile yoluna devam eder ve 'Alî Kuyularına giderdi. Bu kuyular

¹⁶⁴ Suarâ Suresi/149, "Ve Tenhîtûne min'el-Cibâli Buyûten Fârihîne: Bir de dağlardan ustalıkla evler yontuyorsunuz", <https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Suarâ-suresi/3078/146-150-ayet-tefsiri>

*hacıların ihrama girdiği Zu'l-Huleyfe'dedir. Şühedanın kabirleri geçildikten sonra el-Cüdeyyide, Huleys, el-Munhenâ Vadisi, Derbu Ebî 'Urve, Zâhir Vadisi geçilir. Burada Sebîlu'l-Cevhî vardır. Akabinde de Mekke'ye varılır.*¹⁶⁵

Sonuç

Hac, 630 yılında Müslümanlar üzerine farz olunduğundan itibaren ifası için en çok gayret gösterilen ibadet olmuştur. Şartlarına gücü yeten milyarlarca Müslüman yüzyıllardan beri üzerlerine farz olan bu ibadeti yerine getirmek için maddî, manevî ve fizikî şartlarını zorlayarak dünyanın dört bir yanından Kâbe'ye akın etmişlerdir. Sultan ez-Zâhir Baybars tarafından 1261 yılında, 1258 yılında Moğollar tarafından son verilen Abbâsî Hilafeti'nin Kâhire'de ihyası ile Müslümanların hac işleri ve Hicaz bölgesine dair her türlü mesele Memlûkler Devleti sultanlarının uhdesi altına girmiştir. ez-Zâhir Baybars 1266 yılından itibaren de Kâhire'den Mekke'ye törenler eşliğinde mahmil gönderme uygulamasını başlatarak hac ibadeti sebebiyle Mekke'deki kutsal mekanlarda toplanmış olan Müslümanlara Memlûkler Devleti'nin gücünü ve kudretini sergilediği siyasî bir simge oluşturmuştur. Mahmil gönderme uygulaması, yıkılana kadar Memlûklerin diğer devletler nezdinde en önemli imtiyazlarından birisi olmuş ve sultanlar tarafından da ihtimam gösterilmiştir. Zaman içinde Mısır'ın merkezi Kâhire'den gönderilen mahmile, Bilâdu's-Şâm'ın merkezi Dimaşk'tan gönderilen bir ikinci mahmil daha eşlik etmeye başlamıştır. Tıpkı Mısır mahmili gibi bu mahmile de büyük önem atfedilmiş, hususî törenlerle Şâm hac yolunu kullanan Müslümanlarla kutsal beldeye gönderilmiştir.

Şâm hac yolunu kullanan Müslümanlar, kendilerini devlet namına sağ ve salimen hacca götürmek ve getirmek, imkânlar nispetinde yolculuk boyunca ve Hicaz'da hacılara her türlü yardımı ve kılavuzluğu sağlamak maksadıyla bizzat sultan tarafından tayin edilmiş ve yolculuk müddetince hacılar üzerinde her türlü yetki ve salahiyyete sahip hac emirinin riyasetinde ibadetlerini ifa etmişlerdir. Hac emîrliği vazifesine layık olmak için pek çok üstün vasıflara sahip olması gereken emîrler arasından seçilen hac emîrleri, bazı yıllar görevlerini olması gerektiği gibi ifa etmekten imtina etmişler ve ihmalleri sebebiyle en önemli vazifeleri olan yol güvenliğini sağlamakta başarısız olmuşlardır. Bunun neticesi olarak da Arap kabilelerinin saldırıları neticesinde pek çok Müslüman canlarından ve mallarından olmuşlardır. Müslümanların bu meşakkatli ve uzun yolculukta başlarına gelen diğer bir olumsuz hadise ise susuzluk, açlık, kuraklık ve sel baskınları gibi tabi afetlerdi. Hacılar, insanın yaradılışından kaynaklı suya olan zafiyetinden dolayı, özellikle yaz aylarında su olanakları kısıtlı Hicaz bölgesinde büyük zorluklara düşer olmuşlar, pek çoğu hayatlarını kaybetmiştir.

Kaynakça

- Ahmed er-Reşîd, *Hüsni's-Safâ ve'l-İbtihâc bi-Zikri Men Vuliye İmâreti'l-Hâcc*, Thk. Leylâ 'Abdüllâtîf Ahmed, Mektebetü'l-Hânci bi-Mısır, Kâhire 1980.
- Al-Ahmad, Muhammed Ali, "et-Te'sîratü'l-'Usmâniyye 'alâ Tarîkey el-Hacci's-Şâmî ve'l-Mısırî", *Akademik Platform İslamî Araştırmalar Dergisi*, S. 3/1, 2019, s. 64-82.
- 'Âşûr, Sa'îd Abdu'l-Fettâh, *el-Asru'l-Memâlikî fî Mısır ve's-Şâm*, Dâru'n-Nehdeti'l-'Arabîyye, Kâhire 1976.
- ATALAR, Münir, "Emîr-i Hac". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, S. 11, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 131-133.
- ATEŞ, İbrahim. "Osmanlılar Zamanında Mekke ve Medine'ye Gönderilen Para ve Hediye". *Vakıflar Dergisi*, S. 13, 1981, s. 113-170.

¹⁶⁵ Cezîrî, *ed-Dürer*, C. 2, s. 65-67.

- AYAZ, Fatih Yahya, *Bahrî Memlukler Döneminde Haremeyn Hizmetleri*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1998.
- 'Aynî, Bedreddîn Mahmûd b. Ahmed, *'İkdu'l-Cumân fî Tarîhi Ehli'z-Zamân*, Thk. Muhammed Muhammed Emîn, C. 4, el-Hey'eti'l-Mısriyyeti'l-'Amme li'l-Kitâb, Kâhire 1992.
- BALCI, İsrâfil, "Şam Bölgesi Fetihleri", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. S. 2, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 165-195.
- BELAZURI, Ahmed b. Yahya. *Fütûhu'l-Buldân*, Terc. Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- Berzâlî, 'Alemuddîn Ebî Muhammed el-Kasım b. Muhammed b. Yusuf, *el-Muktefî alâ Kitabi'r-Ravzateyn el-Marûf bi-Târîhi'l-Berzâlî*, C. 4, Thk. Ömer Abdüsselam Tedmûrî, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2006.
- BUHL, Fr, "Mahmel", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 151-153.
- BUSREVÎ, 'Alâeddîn Alî b. Yûsuf b. Ahmed ed-Dımaşkî, *Târîhu'l-Busrevî*, Thk. Ekrem Hasan el-'Ulebî, Dâu'l-Me'mûn li't-Turâs, Beyrut 1971.
- CEZÎRÎ, 'Abdulkâdir b. Muhammed, b. 'Abdulkâdir b. Muhammed el-Ensârî, *ed-Dürrü'l-Ferâidi'l-Munazzamati fî Ahbâri'l-Hacc*, C. 2, Thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmâ'îl, Dâu'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Lübnan 2002.
- ÇETİN, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2007.
- ÇETİN, Cemal, "Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihî Süreci", *Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*, Ed. Hasan Bahar vd, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya 2013, s. 443-466.
- DI VARTHEMA, Ludovico, *The travels of Ludovico di Varthema in Egypty, Syria, Arabia Deserta and Arabia Felix, in Persia, India, and Ethiopia, A. D. 1503 to 1508*, Terc. John Winter Jones, Neşr. G. P. Badger, The Hakluyt Society, London 1863.
- EREN, Cüneyt-Yıldız, Muharrem, "Kur'an-ı Kerim ve Kitâb-ı Mukaddes'te Şuayb Aleyhisselam". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S. 2, 2002, s. 107-132
- ERKAL, Mehmet. "Hac Emîrliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili Bazı Fıkhi Meseleler". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4, 2001, s. 145-161.
- EROL, Burak Gani, "Memlûkler Zamanında Mısır Mahmili", *Türkiyat Mecmuası*, S. 29/1, 2019, s. 45-80.
- EROL, Burak Gani, "Memlûkler Zamanında Mısır Hac Güzergâhı – Kâhire'den Mekke'ye Uzanan Kutsal Yolculuk", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 16, (Aralık 2019), s. 264-314.
- EROL, Burak Gani, "Memlûk Sultanlarının Hacları", *Tarih Okulu Dergisi*, S. 12/XL, Haziran 2019, s. 312-355.
- Eyüp Sabrî Paşa, *Mir'âtü'l-Cezîreti'l-'Arab*, Thk. Ahmed Fu'ad Mütevellî-es-Safsâfî Ahmed el-Mursî, Dâu'l-Âfaki'l-'Arabiyye, Kahire 1999.
- Eyüp Sabri Paşa, *Mir'âtü'l-Haremeyn*, C. 2, Haz.: Ömer Fâruk Can-F. Zehra Can, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2008.

- FAHD, Bedri Muhammed, "Hacc Emîrleri Tarihi", *Diyanet İlmi Dergi*, Çev. Münir Atalar, S. 33/1 1997, s. 37-72.
- FÂSÎ, Takıyyüddîn, *Şifâu'l-Ğarâm bi-Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm*, C. 2, Thk. Alî Ömer, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, Kâhire 2008.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, "Fersah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 12, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 412.
- HAMIDULLAH, Muhammed, "Hz. Peygamber'in İslâm Öncesi Seyahatleri", Terc. Abdullah Aydın, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlmler Fakültesi Dergisi*, S. 4, 1980, s. 327-345.
- IŞIK, Emin, "Kureyş Sûresi Üzerine Bir Tefsir Denemesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, 1995, s. 9-14.
- İbn Battuta, Ebû 'Abdullah Muhammed et-Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- İbn Fehd, en-Necm Ömer, *İthâfî'l-Verâ bi-Ahbâri Ümmi'l-Kurâ*, C. 5, Thk. Fehîm Muhammed Şeltût, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 1983.
- İbn Hacer El-'Askalanî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, *İnba'u'l-Ğumr bi Ebnai'l-Umr*, C. 4, Thk. Hasan Habeşî, el-Meclisu'l-'A'layi li's-Şu'ûni'l-İslamiyye, Kâhire 1969.
- İbn İyâs, Muhammed b. Ahmed, *Bedâ'iu'z-Zuhûr fî Vakâi'i'd-Duhûr*, C. 5, Thk. Muhammed Mustafâ, el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-'Ammeti'l-Kutub, Kâhire 1984.
- İbn Kâdı Şühbe, Takıyyüddîn, *Tarihu İbn Kâdı Şühbe*, C. 4, Thk. 'Adnân Dervîş, el-Ma'hadu'l-'İlmi el-Fransî Li'd-Dirâseti'l-'Arabiyye, Dimaşk 1977-1994.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ', *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 21, Thk. Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî, Hecr, Cîze 1998.
- İbn Sasrâ, Muhammed b. Muhammed, *ed-Dürretü'l-Mudî'e fî'd-Devleti'z-Zâhiriyye*, Thk. William M. Brinner, University of California Press, Berkeley 1963.
- İbn Tolun, Şemseddîn, *İ'lâmü'l-Verâ bi-men Vulliye Nâiben mine'l-Etrâk bi-Dimaşki'l-Kübrâ*, C. 2, Thk. 'Abdülazîm Hâmid Hattâb, Matba'tu Cami'ati 'Ayni Şems, Kâhire 1973.
- İbn Tolun, Şemseddîn, *Müfâkehetü'l-Hillân fî Havâdisi'z-Zamân*, Thk. Halil el-Mansûr, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut 1998.
- İbnü'l-Cezerî, Şemseddîn, *Havâdisü'z-Zamân ve Enbâuhu ve Vefeyâtü'l-Ekâbir ve'l-A'yân min Ebnâihi*, *el-Ma'rûf bi-Tarîhi İbni'l-Cezerî*, C. 2, Neşr. Ömer A. Tedmürî, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1998.
- JOMIER, J. "Mahmel", *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)*, C. 6, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 44-46.
- KALKAŞENDÎ, Ebû'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ali, *Subhu'l-'Aşâ fî Sinâ'ati'l-İnşâ*, C. 14, Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye, Kâhire 1922.
- KELEŞ, Bahattin, "Memlûkler Döneminde İdarî Yapı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 589-609.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, *Abbasiler'den Osmanlılar'a Mekke-Medine Tarihi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.

- MAKRÎZÎ, Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali, *el-Mevâ'izü'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hutat ve'l-Asâr*, C. 3, Thk. Muhammed Zeynuhum-Medîha eş-Şerkâvî, Mektebetü Medbûlâ, Kâhire 1998.
- MAKRÎZÎ, Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali, *es-Sülûk li-Ma'rifeti'd-Düveli'l-Mülûk*, C. 8, Thk. Muhammed 'Abdu'l-Kâdir 'Atâ, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Kâhire 1997.
- MAKRÎZÎ, Takiyyü'd-Dîn Ahmed b. 'Ali, *ez-Zehebu'l-Mesbûk fî Zikri Men Hacce mine'l-Hulefâ' ve'l-Mülûk*, Thk. Cemâlü'd-Dîn eş-Şeyyâl, Mektebetü't-Sekâfeti'd-Dîniyye, Bûr Sa'îd 2000.
- MUTÇALI, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık Yayınları, İstanbul 1995.
- ÖĞÜT, Salim, "Hac: Hacla İlgili Fıkhî Hükümler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 389-397.
- 'Ömerî, Şehâbü'd-Dîn Ahmed b. Yahyâ, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Emsâr*, C. 27, Thk. Kâmil Selmân el-Cubûrî-Mehdî en-Necm, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Lübnan 1971.
- ÖZEL, Ahmet, "Hac (Seyahatnâmeler)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 14, TDV Yayınları, İstanbul 1996, s. 413-414.
- SARIÇAM, İbrahim, "Hâşim b. Abdümenâf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 16, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 405-406.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Sultan Baybars ve Devri: 1260-1277*, İsar Vakfı Yay., İstanbul 2009.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.
- Yakut el-Hamavî, Ebû 'Abdillâh Şihâbiddîn Yakut b. 'Abdillâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, C. 5, Dâru Sâdır, Beyrut 1977.
- YÛNÎNÎ, Kutbüddîn, *Zeylu Mir'âti'z-Zamân*, (el-Mektebetü's-Şâmile).
- YÛNÎNÎ, Kutbüddîn, *Zeylu Mir'âti'z-Zamân*, C. 22, Thk. 'Abbâs Hânî el-Cerrâh, Daru'l-Kutubil 'İlmiyye, Beyrut 2013.
- ZEHEBÎ, Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, C. 53, Neşr. Ömer A. Tedmûrî, Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut 1999.

EK 1: Tebük Yolu ve Menzilleri